

TATAR ŞİVE DİLİNDEKİ EMİR, NİYET VE İSTEK KİPLERİ

Ferit YUSUPOV*

ÖZET

Belirli bir eylemin gerçekleştirilmesiyle ilgili olan emir, istek, niyetin çeşitli anlamları Türk dillerinde ve onların şivelerinde, özellikle Tatar şive dilinde bir takım gramer biçimleriyle belirtilir. Gramer biçimlerinin çokluğu Türk halklarının psikolojik özellikleri, onların manevi ve duygusal durumu, hem davranışlarıyla, hem de belirli bir eylemin gerçekleştirilmesi veya gerçekleştirilmemesiyle ilgili olan öğüt ve tavsiyeleriyle yardıma gelmeye hazır oluşlarından kaynaklanır.

Tatar şive dilinde emir kipinin (imperative) onu başka kiplerden ayıran özel morfolojik göstergeleri yoktur. Ama makalenin yazarı şeklen fiil köküyle aynı olan sıfır formuna eklenen bir takım gramer biçimlerini, onların eklerini ve onlarla birlikte kullanılan yardımcı kelimeleri emir kipinin biçimleri olarak tanımaktadır. Bu biçimler emir kipinin duygusal ve iradi anlamını kuvvetlendiren veya aksine azaltan azim, kategoriklik, kandırma, rica, öğütün tamamlayıcı nüanslarını belirtmek için kullanılırlar. Tatar dili ağızlarında bu çeşit eklerin sayısı çok değildir. Makalede bunlardan *-iŋ* , *-gın*, *-sın* (*-nar*) ekleri irdelenmektedir.

İstek kipinin (optativ) kullanılması *-ay*, *-ıy*, *-mağay(ı)*, *-gay* ekleri vasıtasıyla gerçekleşen I. tekil ve çoğul şahısla sınırlanır. Bu ekler Göktürk anıtlarında gelecek zaman biçimini meydana getiren *-gay* ekiyle bağlıdırlar. Bunlardan başka Tatar dili ağızlarında istek anlamının çeşitli nüansları *-ası kile*, *-ası idī*, *-ası qalğan*, *-ası iken*, *-ası bul*, *-gı kili* (*kile*), *-gı idī*, *-ırga idī*, *-ır* (*-mas*) *idī* biçimleri gibi birçok birleşik biçimler vasıtasıyla belirtilir.

Niyet anlamı Tatar dili şivelerinde özel gramer araçları vasıtasıyla belirtilir. Bundan dolayı o ayrı bir kip olarak ayrılabilir. Şive dilinde belirli bir eylemin gerçekleştirilmesiyle ilgili olan niyet, azim anlamlarını belirtmek için *-makçı*, *-mak*, *-ğaltı* gramer biçimleri ve *-ırga ite*, *-ırga at'a*, *-ırga kili*, *-ırga tīle*, *-mağa ite*, *-mağa tili*, *-ma kili*, *-mak bul*, *-mak ite*, *-ğalı ite*, *-ğalı otur* (*utır*) gibi birleşik yapılar kullanılır.

Makalede kiplerin sistemli-senkron tarifi dil malzemesinin lingo-coğrafik ve bölgesel yorumuyla birlikte yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tatar şive dili, Tatar dili ağızları, emir kipi, istek kipi, niyet anlamı, fiil

IMPERATIVE, OPTATIVE MOODS AND MOOD OF INTENTION IN THE TATAR DIALECT LANGUAGE

ABSTRACT

The multiple forms of command, desire, intention to perform some action in the Turkic languages and dialects, in general, and in the Tatar dialect language, in particular, are represented by different grammatical forms. Such an abundance of grammatical forms predetermined by the psychological characteristics of the Turkic peoples, by their spiritual and emotional conditions, by their willingness to help not only by physical actions, but also by advices, recommendations, exhortations to do or not do a certain action.

In the Tatar dialect language imperative mood does not have specific morphological indicators that distinguish it from the other inclinations. However, the author of the article as an imperative verb forms recognizes a number of grammatical particles being connected to the

* Kazan Federal Üniversitesi Filoloji ve Sanat Enstitüsü, ferits@yandex.ru

infinitive form, namely affixes and particles. They coincide with the verbal stem. These forms are used to express the complementary shades of persistence, categorical, persuasion, request, exhortation, that enhance or, on the contrary, weaken the emotional and volitional value of imperative. In the subdialects of the Tatar language there is small number of these affixes, namely, forms with -ır , -gın, -sın (-nar).

The use of the optative mood is limited to the I person singular and plural forms, which is realized by the affixes, such as -ay, -ıy, -magay(i), -gay. These forms are related to the affix -gay, using which in the Ancient Turkic Monuments the forms of the future tense were formed. Moreover, in the subdialects of the Tatar language different shades of desire to perform some action are expressed by the numerous analytic forms like -ası kile, -ası idı, -ası qalğan, -ası iken, -ası bul, -gı kili (kile), -gı idı, -ırğa idı, -ır (-mas) idı.

The mood of intention in the subdialects of the Tatar language are expressed by the special grammatical forms. This allows us to distinguish them as a separate inclination. To express the meaning of intention or determination to perform some action in the Tatar dialect language -makçı, -mak, -ğalı grammatical forms, as well as ırğa ite, -ırğa at'a, -ırğa kili, -ırğa tile, -mağa ite, -mağa tili, -ma kili, -mak bul, -mak ite, -ğalı ite, -ğalı otur (utır) analytic constructions are used.

In this paper, the system-synchronous description of inclinations is accompanied by the linguo- geographical and the areal interpretation of the material.

Key words: Tatar dialect language, Tatar subdialects, imperative mood, optative mood, the mood of intention, verb

Tatar Türkçesi, Türk dilleri Kıpçak kolunun Kıpçak-Bulgar grubunda yer almaktadır. Fakat Tatar Türkçesinde başka gruplar, özellikle Oğuz ve Bulgar dilleri için has olan özellikler de bulunmaktadır. Tatarların yaşadıkları meskûn yerler Rusya'da batıda Moskova'ya çok yakın olan Ryazan ve Tambov illerinden başlayıp doğuda Kemerov iline kadar uzanan ve kuzeyde Saha muhtar cumhuriyetindeki Vilyuy nehrinden başlayıp güneyde Hazar denizi kıyılarında yel alan Astrahan iline kadar uzanan engin topraklarda yer alır. Fakat Tatarların asıl kitlesi İdil boyu, Ural önü ve Batı Sibiryâ bölgelerinde toplanmıştır. Son nüfus sayımı verilerine göre Tatarların büyük çoğunluğu Tataristan'da yaşamaktadır. Burada onların sayısı 1.765.404'tür. Başkurdistan'da Tatarların sayısı 1.120.702'ye kadar ulaşır. Tatar halkının ana vatanları sayılan Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinden başka Tatarlar Rusya Federasyonu'ndaki birtakım illerde ve muhtar cumhuriyetlerde yaşamaktadırlar. Bunlar Nijniy Novgorod, Penza, Ulyanovsk, Samara, Saratov, Volgograd, Ryazan, Kirov, Perm, Sverdlov, Çilebi, Kurgan, Orenburg, Novosibirsk, Tomsk, Kemerov illeri, Krasnoyarsk eli ve Çuvaşistan, Mari-El, Mordva, Udmurt cumhuriyetleridir.

Tatar dili üç şiveden oluşmaktadır: Orta (Kazan Tataları), batı (Mişer) ve doğu (Sibiryâ Tatarları şiveleri). Tatar şivelerinin ilk tasnifi A. G. Bessonov tarafından 1881'de yapılmıştır. Şimdiki tasnifin temelinde C. Velidi'nin yaptığı ve L. Zalây'in detaylaştırdığı sınıflandırma yatmaktadır. Tatar şiveleri ve ağızlarının dil ve coğrafya özellikleri bakımından incelenmesi ve Tatar dilinin diyalektolojik harita atlasının yapılması sonucunda şiveler ve ağızların tasnifine önemli ilâveler ve açıklamalar yapılmıştır. Tatar diyalektoloji ilminde şivelerin belirlenmesi etnik prensiple örtüşen bölgesel-linguistik prensip temelinde yapılmıştır. Bilindiği gibi Tatar dilinin her şivesinin taşıyıcıları çeşitli etnik gruplara aittirler. Bu makalede Tatar Türkçesinin ağızlarındaki emir, istek ve niyet kiplerinin kullanımı ve işlevi ele alınmıştır.

Emir kipi

Tatar dili ağızlarında emir kipi gramer bakımından biçimlenmiş kategorilerden sayılır. Onun emir anlamını belirtmek için morfolojik araçları vardır. Burada emir kipinin

bildirme kipinden farklı olarak zaman anlamlarını ifade etmediğini belirtmek gerekir. Buna rağmen emir kipinin belirttiği eylem gelecek zamana yönelmiştir.

Tatar dili şivelerinin malzemelerine göre araştırılan kipin emir anlamı bağlamlar içinde çeşitli değişikliklere maruz kalır. Başka Türk dillerindeki gibi bu kipin biçimleri sık sık emir kipiyle başka kiplerin arasında bulunan başka modal anlamları da belirtirler. Konuşma durumuna, özel tona, fiilin anlamına bağlı olarak emir kipinin temel anlamına basit teşvik, talep, keskin emir, talimat, yönerge, çağırış, rica, yalvarış, tavsiye, istek, izin, ikaz, ihtar, kandırma gibi nüanslar katılır. Bütün bu nüansların değişmesinde önemli rolü ton oynar. Emir kipi biçimleri çoğunlukla başka modal fiiller, ek kelimeler, şahıs zamirleriyle birlikte kullanılırlar. Ayrıca sin “sen”, siz “siz” şahıs zamirlerinin rolü büyüktür. Şahıs zamirlerinin önce kullanılmasının söyleyişi sertleştirdiği, sonra kullanılmasının ise söyleyişi yumuşattığı bilinmektedir.

Burada yine Tatar dili şivelerinde emir kipi biçimlerinin bildirme, şart, istek ve dilek kipi biçimleriyle ilişkide bulduklarını belirtmek gerekir. Ve buna karşılık yukarıda anılan kiplerin biçimleri emir anlamının çeşitli nüanslarını belirtebilirler.

Tatar dili ağızlarında emir kipinin morfolojik araçlarının sayısı çok sınırlıdır. Onlar belirli izoglosları meydana getirip çeşitli topraklarda yer alırlar. Ağızların çoğunda emir kipinin özel morfolojik ekleri yoktur ve fiilin kökü, yani ikinci teklik şahıs biçimiyle belirtilir: *bar* “git”, *kil* “gel”, *taşla* “bırak”. Böylece her fiilin emir tonuyla söylenen olumlu veya olumsuz şekildeki kökü emir anlamını ve ona bağlı olan başka nüansları belirtebilir. Onlar aynı zamanda emir kipinin şahıs ve şeklini de belirtirler.

Tatar dili şiveleri sisteminin emir kipi ikinci, üçüncü şahısların tekil ve çoğul şekilleriyle belirtilir.

sin bar (-ıŋ, -gın)	siz bar-ıgız (-ıŋ, -gın, -ıŋıs, -ıgızlar, -ıŋlar)
ul bar-sın	alar bar-sın (-nar)

Emir kipinin olumsuz şekli fiilin olumsuzluk eki yardımıyla yapılır: *barma* “gitme”, *kilme* “gelme”, *taşlama* “bırakma”.

Soru şekli *-mı*, *-mi* soru ekiyle yapılır.

Yukarıda belirtildiği gibi emir kipinin temeli olarak ikinci teklik şahıs biçimi sayılır. Emir kipinin fiil köküyle aynı olması ilk önce Orta (Kazan Tatarları) ve Mişer şivelerinin birçok ağız için hastır. Burada emir kipi sert emri, talebi veya kesin buyruğu belirtir: *Tiz gine aşa da babarğa bulışırğa yöğir, ul car astında ğına pıçen çaba* “Çabukça ye de dedene yardıma koşa, o kıyı altında ot biçiyor” (Orta şive, Kazan ardı ağız); *Tuydım şul keceden, işig aldınan uk quwıp çığar!* “Bıktım artık şu keçiden, avlu içinden kov onu!” (Orta şive, Berengi ağız); *Torma qarşında açunı kitirip, bar, utın carıp kitir!* “Durma önümde, kızdırma beni, haydi, git odun yarıp getir” (Orta şive, Dağ tarafı ağız); *Bir kişinî de elige kılubqa kirtme!* “Şimdilik kimseyi kulübe sokma!” (Orta şive, Minzele ağız); *'ara, cir'i tişirmi!* “Bak, yere düşürme!”; *Sular bilin pıçıranma!* “Suyla oynama!” (Orta şive, Kasım ağız).

Bağlam içinde bu biçim emir, buyruktan başka teklif, tavsiye, talimat şeklindeki teşviki de belirtebilir: *Min çey yasadım, utır çey içerge* “Ben çay yaptım, otur, çay iç” (Orta şive, Kazan ardı ağız); *Bar, ezrek yal itip kir* “Haydi, biraz istirahat et” (Orta şive, Berengi ağız); *Yey könnerinde balaların bilen kil bizge* “Yazın çocuklarıyla gel bize” (Orta şive, İçkin ağız).

Anlam bakımından ayrıca ikinci teklik şahıs biçimi çok özelliklidir. Bu bağlama, kökün anlamına ve bu biçimin modal ve ek kelimelerle birlikte kullanılabilmesine bağlıdır.

1. Duygusal kavrayış fiilleri tavsiye, istek veya öğüdü belirtirler: *Yuqqa tükme yeşirni, qızlarını birew de biklep saqlamıy, irtemi-soqmı alar barıbr kiyewge kite* “Boşuna ağlama, kimse kızını kilit altında tutmaz, er geç onlar kocaya varırlar” (Orta şive, İçkin ağzı); *Ansın sin uylama, üzim isen-saw, balalarım isen-saw dip şatlan* “Onun hakkında düşünme, kendim sağ, çocuklarım sağ diye sevin” (Orta şive, Minzele ağzı); *Bırçılma, maşına bulmasa, at bulır, Fi’rat iltip ’uyar* “Endişe etme, araba olmasa, at olur, Fikrat götürür” (Orta şive, Kasım ağzı).

Bu biçim, aynı anlamı atasözlerinde ve darbimeselerde de belirtir. Burada ikinci şahıs biçimi umumi şahıs rolünü oynar: *Kirige temli süzişni erem itme* “İnatçıya tatlı dilini harcama”; *Heyirçige selem birme, camawlıq sorar* “Dilenciye selam verme, ne de olsa ister” (Orta şive, Kama önu ağzı).

2. *Elı, sana* edatlarıyla birlikte bu biçim konuşanın ricasını, yalvarmasını belirtir (Yuldaşev 1958: 158): *Bar elı, Zakire ebiyirni çakırıp kil elı* “Gidip Zakire nineyi çağırırsana” (Orta şive, Kama önu ağzı); *Mıne mono qayrap qına bir elı* “İşte bunu bileyiversene” (Orta şive, Krasnoufımsk ağzı); *Plitenı karap torsana, lafkaga gına kırıp çıgam* “Lütfen ocağa bakabilir misin, ben mağazaya kadar gidip geleceğim” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); *Kızıñ kilsın elı, söt birem* “Kızın gelsin, süt veririm” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Bır qızıq it elı üzın* “Ona bir ders versene” (Orta şive, Berengi ağzı).

Bazı ağızlarda ekteki son hecenin kısalmasına rastlanır: *-sana > -sa: Tu’tasa, inittim, ’esir isimi tışir* “Dursana, unuttum, şimdi hatırlarım” (Orta şive, Kasım ağzı); *Kelime, irtege qeter pır sum pirse!* “Kelime, yarına kadar bir ruble borç versene!”; *Mıña ta pıras aqtsa salsa, palam!* “Bana da biraz para göndersene, oğlum!”; *Mıña ta qoysa, palam, tsay!* “Bana da çay koysana, yavrum!” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

3. Emrin sertliğinin yumuşaması cümlede hitap ve şahıs zamirleri bulunduğu zaman da görülür: *Ferid, sin cılıraq adialnı al, ansın malayğa bir* “Ferid, kalın battaniyeyi al, onu oğluma ver” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Ğaliyebanu, sin anda büten barıp yörme* “Galiyebanu, sen oraya daha da gitme” (Orta şive, Berengi ağzı); *Par, palam, pitlerirni yuwıştır* “Haydi, yavrum, yüzünü yıka” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı).

4. Cümlede *eyde (ad’a), ede* kelimelerinin bulunması bilâkis emir anlamını kuvvetlendirir: *Eyde tiz gıne suğa barıp qayt* “Haydi su getiriver” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Eyde munça suwınğançı kır* “Haydi soğuyuncaya kadar hamama git” (Orta şive, Glazov ağzı).

5. *-çı* ekiyle birlikte kullanıldığı zaman (Baraba şivesinde *-ıç, -iç*) ikinci teklik şahıs biçimi nazik rica veya yumuşak teşviki belirtir. Bazı ağızlarda, özellikle, Sibirya Tatarları ağızlarında edebî dile nazaran bu özelliğe daha çok rastlanır (Mahmutova 1974: 162): *Keplef altsı pır nime* “Bir şey söylesene”; *Önnew, pır yomah keplef pirtsı* “Nineciğim, bir masal anlatsana”; *Yetsı, tınıts qına yatsı* “Haydi, saqın yat”; *Mıñe iqı tenke aktsa pırıp tortso!* “Bana iki ruble borç versene!”; *Poronqo yırlarını yırlap pirtsı!* “Eski şarkıları söylesene!” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı).

6. Orta (Kazan Tatarları) ve Mişer şivelerinin bazı ağızlarında bu biçim *iyı, iy* yardımcı fiiliyle birlikte eylemi geçmişte gerçekleştirme tavsiyesini belirtir. Ve bu zaman Orta (Nogaybek ve Perm Tatarları şivelerinde) ve Mişer şivelerinin bazı ağızlarında edebî dilden farklı olarak yardımcı fiil şahıs eklerini almaz: *Üzime eytiyı, minde de bar andıy kitap* “Bana da söylemen gerekti, o kitap bende de var”; *Qaytıy da catıy arığaçtın* “Yorulmuşken eve gidip yatman gerekti”; *Metükke eytiyı bızge kırsın dip* “Bize gir diye Metük’e de söylemek gerekti” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Svirlauğa baram tip kine eytiyı* “Sadece Svirlau’a gidiyorum diye söylemek gerekti”; *Bızge gıne töşiy sin,*

bizni bilgeç “Bizi bilmişken, sadece bizde kalman gerekti” (Orta şive, Perm ağzı); *Çığıyın da kitiyın sin, tawışlana başlasa* “Kavga etmeye başladığı zaman çıkıp gitmen gerekti” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Bızge de kiliyın, Alabuğağa kilgensin bit* “Bize de uğraman gerekti, Alabuğa'ya gelmişsin ya” (Orta şive, Kama önü ağzı); *Pıravleniyge bar idğiz, brigadir şında* “İdareye gitmeniz gerekti, ekip başı orada” (Mişer ağzı, Çistay ağzı).

İkinci çoğul şahıs biçimi orta ve Mişer şivesinin ağızlarında edebî dildeki gibi *-gız, -giz* eki yardımıyla yapılır: *Irtege barıgız da çögındırge çığıgız* “Yarın hepiniz mantar toplamaya çıkınız” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Öyge kirgende ayaqlarıgızını salıp kırıgız* “Eve girdiğiniz zaman ayakkabılarınızı çıkarınız” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Barıgız da al yaqqa çığıgız* “Hepiniz de sofaya çıkınız” (Mişer şivesi, Çistay ağzı).

Bundan başka Tobol-İrtiş şivesinin Tara ağzında şahıs muhataba nazik şekilde davrandığı zaman ikinci çoğul şahıs biçimi *-lar, -ler* ekini alır: *Utnı süntıreyık, yoqlağışlar* “İşığı kapatalım, uyuyun”; *Tsay itsgışler, tsay yasatım* “Çay için, çay yaptım”; *Mıne pırıgız mono kiyıgışler* “İşte biriniz bunu giysin”.

Baraba şivesinde, Tobol-İrtiş şivesinin Tevriz, kısmen Tara ağızlarında ikinci çoğul şahıs biçimi *-ıñıs, -ıñıs* ekleri yardımıyla oluşur: *Yalanta işlegen kişiler yanına parıñıs* “Tarlada çalışan kişilerin yanına gidiniz”; *Ekeñ men pırge sow taşıñıs* “Ağabeyinle birlikte su taşıyorsunuz”; *Pıske qunaqqa kilıñıs, titi* “Bize misafir geliniz dedi”; *Kırıñıs, palıh pişirtim, aşarıs* “Giriniz, balık pişirdim, yiyiniz” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriz ağzı); *Ul qatınını yanımnan alıp kitiñıs* “O kadını yanımdan götürünüz”; *Kamantırlar pıske pılınke töşmenkiş titiler* “Komutanlarımız bize esir olmayınız dediler”; *Pısniñ söylewten kölmenkiş* “Bizim konuşmamıza gülmeyiniz”; *Pır nime keplep pırıñıs sıs te* “Siz de bir şey söyleyiniz” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

Emir kipinin ikinci çoğul şahıs biçiminin *-ıñıs* eki yardımıyla yapılması Kıpçak dillerinin Nogay grubuna giren Nogay, Kumuk, Kırım Tatarcası, Karaim dilleri için hastır. İkinci çoğul şahıs biçiminin *-lar* ekiyle birlikte kullanılması Kazak, Kırgız dilleri için hastır. Emir kipinin yukarıda anılan ikinci çoğul şahıs biçimleri (*-ıñıs, -gızlar*) Türk dillerinin çeşitli çağlara ait olan anıtlarında da bellidir (Şukurov 1966: 49).

1. Emir kipinin ikinci teklik şahıs biçiminin özel ekler olmadan kullanılması Tatar dili şivelerinin tamamı için de has olan ortak özelliştir. *-gız (-ıgız)* eki bütün özel sistemler için de hastır.

2. *-ıñıs, -ıñıs* fonetik varyantının kullanılması sadece Sibirya Tatarlarının Tevriz ağzı ve Baraba ağzı için hastır. Bu özelliğin izoglosu Nogay, Kumuk, Karaim, Kırım Tatarlarının dillerini kapsar.

3. İkinci çoğul şahıs biçiminin *-lar* ekiyle birlikte kullanılması sadece Tobol-İrtiş şivesinin Tara ağzı için hastır. Bu özelliğin izoglosu Kazak ve Kırgız dillerinden geçer.

Emir kipinin Tatar dilinin bütün şivelerinde de kullanılmakta olan yukarıda tanımlanan biçimlerinden başka ikinci tekil ve çoğul şahıs biçimleri özel ekler yardımıyla da oluşturulabilir.

-ıñ biçimi

Orta (Kazan Tatarları) şivenin Ural önü, Orta Ural, Ural ardı ve Güney Ural topraklarında yayılmış olan ağızlarında (İçkin, Krasnoufımsk, Zlatoust, kısmen Minzele, Perm ve Orenburg Tatarları ağızlarında), Sibirya Tatarları şivelerinde emir kipini özel – *ıñ, -ıñ* (olumsuz şekli: *-ma-ıñ, -me-ıñ*) ekiyle yapılan biçimi kullanılır. Mişer şivesinde bu biçim sadece Başkurdistan topraklarında yayılmış ve Minzele ağzıyla Perm Tatarları ağzının kaynaşması sonucunda meydana gelmiş olan Baykıbaş ağzında belirgindir.

Yukarıda anılan ağızlarda *-ıŋ*, *-ıñ* ekinin üstün durumda bulunduğunu belirtmek gerek. Tobol-İrtiş şivesini araştıran bilginler *-ıŋ* biçimini emir kipinin sadece çoğul biçimi olarak anlatırlar ve tekil biçimi olarak ona *-gın* biçiminden ayrılırlar. Bizim gözlemlerimize göre Tobol-İrtiş şivesinin Tobol, Bataklık tarafı ağızlarında, Baraba şivesinde *-ıŋ* eki *-gın* biçimine karşı biçim olmayınca hem tekil, hem de çoğul anlamını belirtir.

Tatar dili ağızlarında *-ıŋ* biçimi aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Keskin emri: *Torman monda, hezır uk tsıǵıp kiñ* “Durma burada, hemen defol”; *Timeñ balağa, qulıñnı yuwışmağan* “Dokunma çocuğa, elini yıkamamışsın”; *Alay tip eytmeñ miña* “Bana öyle deme” (Orta şive, İçkin ağız); *Tıǵı yaqıñnı utın süñdirñ* “O odanın elektriğini kesin”; *Tuqtañ, kiñ, min de baram* “Durun, bekleyin, ben de gidiyorum” (Orta şive, Perm ağız); *Piske monta ikmeh almayınca qaytmañ* “Bize buraya ekmek almayınca dönme”; *Ayaǵıñnı salıp kiñ* “Ayakabını çıkarıp gir”; *Aşañ da pıtsenge kiñ* “Yiyin de ot biçmeye gidin”; *Mayra, kış aşarıñ alıñ* “Mayra yemek yemeye gir”; *İşñ, işif kilñ, işmegentsı kilf yite almays* “Çekin, çekin, küreği çekmeyince ulaşamayacaksınız” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağız).

İkinci şahıs zamirleri kullanıldığı zaman emir anlamı yumuşar ve emir, rica veya nazik tavsiye, istek şeklini alır: *Eyde utıñ, palam* “Haydi oturun, yavrum”; *Sakiye, sin palanı qarañ, min sıyır sawam* “Sakiye, sen çocuğa bak, ben ineği sağarıım”; *Qısım, mıne monta usıñ* “Kızım, işte buraya geçin” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağız).

Bilâkis, fiil kökünün tekrarlanması emir anlamının kuvvetlenmesine neden oluyor: *Kiñ-kıñ hezır uk* “Hemen gidin” (Orta şive, İçkin ağız); *Yörñ-yörñ, eniyñ kilip utıratı* “Gidin gidin, annen geliyor”; *Parıñ-parıñ, kişige qomatsaw itmeñ!* “Gidin gidin, kişiye mâni zorluk yapmayın!”;

2) Az tanınan insana nazik, saygılı şekilde hitap etmeyi ve onu yumuşak şekilde eylemi gerçekleştirmeyi teşvik etmeyi: *Kıñ, eybirleññnı monda quyıñ* “Girin, eşyalarınızı buraya yerleştirin” (Orta şive, Krasnoufimsk ağız); *Sinı aş pıškets uyatırım, yatıp toroñ* “Seni çorba piştikten sonra uyandırırım, şimdi yat”; *Sin urmannı bilmeysiñ yıraç yörmeñ* “Sen ormanı bilmiyorsun, uzaklara gitme” (Orta şive, İçkin ağız); *Eniyñe selem eytiñ* “Annene selâm söyle” (Orta şive, Perm ağız); *Sara apa, kırıñ, usıñ* “Sara abla, girin, geçin” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağız); *Aşañ, içñ, quş kilipsiñ* “Yiyin, için, hoş geldiniz” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi);

3) İkaz, tavsiyeyi. İkaz anlamı daha çok çeşitli yardımcı fiillerle birlikte *-ıp* ulacı temelinde meydana gelen birleşik fiiller için hastır: *Urmanğa barğanda onotmañ, balta alıp barıñ* “Ormana gittiğinde unutma, balta götür”; *Mıne bu yurğan bilen yabıñnı* “İşte bu yorganla örtünün” (Orta şive, İçkin ağız); *Saq pulıñ, ayaq pılen yılanğa pasmañ* “Dikkatli olun, ayakla yılanı basmayın”; *Kıñ qalıñ yarıñ tsahta mul'tsağa* “Aydınlıkken hamama gidin”; *Töslıhte tsırgey ken pulır, tsırgeyge aşatf quymañ* “Ormanda sivrisinek çok olur, bakın sokmasınlar” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağız); *Sin antıy köñge qalmañ tim* “Sen o güne kalma diyorum” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriç ağız); *Sin mıña bu timir men suǵıp quymañ* “Dikkatli ol, bu demirle bana vurma”; *Qara anı, takumintlarıñnı yuǵaltıp quymañ* “Bana bak, belgelerini kaybetme”; *Pudilnik şaltıramaytı, sin yoqlap qalmañ* “Saat çalmıyor, uykuda kalma” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağız);

4) Bir veya birkaç şahsa yöneltilen ricayı. Bu anlam genellikle bağlama ve kelime kökünün anlamına bağlıdır: *Bırer bala birñ aş pışırdey* “Yemek pişirebilen bir çocuğu verin” (Orta şive, İçkin ağız); *Qazannan bizge Tatarca plastinkalar ciberiñ* “Kazan’dan bize Tatarca plâklar gönderin”; *Bızge kansırt bilen kilñ* “Bize konserle gelin” (Orta şive, Perm ağız);

5) Israrlı rica, yalvarmayı, yumuşak biçimdeki emri vs. (*elĭ, indĭ* modal kelimeleriyle birlikte ve gereken ton içinde): *Tağın bĭr kiç kunıñ indĭ* "Daha bir gece geceleyiniz ya" (Orta şive, Perm ağızı); *Bar bu çilek bĭlen su kitĭrĭñ elĭ* "Haydi bu kovayla su getirin" (Orta şive, Krasnoufımsk ağızı); *Parıñ, palıh aşıağalı tsıgıñ intĭ* "Haydi, balık yemeye çıkınız"; *Eyten, kılupqa barıñ intĭ* "Haydi, kulübe gidelim artık" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Batakılık tarafı ağızı).

Çoğul anlamını vurgulamak veya az tanınan insana saygılı, nazik şekilde davranmayı belirtmek için Baraba şivesinde ve Tobol-İrtiş şivesinin bazı ağızlarında *-ıñ* biçimine *-lar, -ler* çoğul ekleri eklenebilir: *Pašta tsay aşap alıñlar* "İlk önce çay içiniz"; *Alğı öyge usıñlar* "Sofaya geçiniz"; *Osaq yörmenner, aş waqıtında öyge qaytınlar* "Çok gezmeyiniz, yemeğe eve dönünüz" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağızı); *Kirĭñner, tormañnar anta* "Giriniz, orada durmayınız"; *Pilĭñner, pĭste sow tiren pulatın* "Biliniz, bizde su derin olur" (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi). Türk dillerinde emir kipinin ikinci şahıs *-ıñ* eki Tatar dilinin ağızlarındaki gibi istek nüansı katılmayan emir anlamını belirtir ve daha çok çoğul biçiminde kullanılır. *-ıñ* emir kipi biçimi Uygur (Sadvakasov 1976: 217-219), Özbek (Kononov 1960: 205-208), Yakut (Korkina, 1970: 148-160), Türkmen (Çarıyarov 1969: 193), Türk (Kononov 1956: 213), Gagavuz (Pokrovskaya 1964: 204), Kazak, Tofalar, Şor, Tuva (Rassadin 1978: 204) dilleri için vardır. Onların bazılarında bu ekin çoğul ekiyle birlikte kullanımına rastlanır. Mesela: *alınnar* (Tuva, Hakas), *alıñdar* (Kazak), *alıñlar* (Türkmen), *karañla(r), turuñla(r)* (Uygur) vs. *-ıñ* emir kipi biçimi birçok anıtta da kaydedilmiştir. Mesela, Göktürk, Uygur anıtlarında bu biçim hem birkaç, hem de tek şahsa yöneltilen emri belirtmek için kullanılır (Kondratyev 1970: 27-29). Bu biçimin muhataba saygılı şekilde davranmak için kullanılması eski Özbek anıtları için vardır. Burada o daha çok çoğul anlamını belirtir ve *-lar* çoğul ekiyle birlikte kullanılır (Şçerbak 1961: 143-144; Şukurov 1966: 47). Bu bakımdan M. Kaşgari'nin "Divan"ında getirilen fikirleri çok ilginçtir. Ona göre Oğuzlar ve Kıpçaklar *-ıñ* biçimini emir kipinin çoğul şekli olarak kullanmışlardır. Aynı zamanda diğer Türkler onu tek şahsa saygılı şekilde kullanma biçimi olarak kullanmışlar, çoğul şekli yerine genellikle *-ıñlar (alıñlar)* biçimini kullanmışlardır. Demek, Ş. Şukurov'un belirttiği gibi, *-ıñ* biçimi çoğul veya tekil biçimi olarak kullanılmasına rağmen bütün Türk dilleri için de ortak biçim olmuş, *-ıñız, -ıñlar* biçimleri sadece belirli Türk dilleri için has olmuştur (Şukurov 1966: 48).

-ıñ biçimi Tatar dilinin bütün şivelerinde de kullanılmaktadır. O şiveler sisteminin kullanılması zorunlu olan unsurlarından olup onun çekirdek kısmında yer alır.

-ıñ biçimi meydana getiren izoglosun merkezi Sibirya Tatarları şiveleri ve Orta (Kazan Tatarları) şivenin İçkin, Krasnoufımsk, Zlatoust ağızlarıdır. Minzele, Baykıbaşk ağızları, Perm ve Orenburg Tatarlarının ağızları ise titreşim alanını teşkil ederler.

Tatar şiveleri sistemi dışında bu biçimin izoglosu Uygur, Özbek, Türkmen, Yakut, Türk, Gagavuz ve başka dillerden geçer.

-ıñnar biçiminin izoglosu ise sadece Baraba şivesinde yer alır. Bundan sonra o Tuva, Hakas, Kazak ve başka dilleri kapsar. Demek Baraba şivesi bu gayet yaygın olan özelliğin titreşim alanını teşkil eder.

-gın biçimi

Bu biçim Tobol-İrtiş, Tomsk şivelerinin ağızlarında geniş şekilde kullanılır. Ama onların bazılarında, meselâ, Batakılık tarafı ve Tobol ağızlarında kaydedilmemiştir. Bundan başka Orta (Kazan Tatarları) şivenin Kasım, Kazan ardı ve Kama önü ağızlarında kullanılır. Sınırlı şekilde dar alanda İçkin ve Safakül ağızlarında rastlanır. Bu da komşu Tobol-İrtiş şivesi ağızlarının etkisiyle anlatılır. Mişer şivesinde bu biçim

Penza, Nijniy Novgorod bölgeleri ve Mordva Cumhuriyeti topraklarında yayılmış olan ağızlarda belirgindir (Mahmutova 1978: 162).

-*gın* biçiminin tekil şekli yukarıda anılan bütün ağızlarda da aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Keskin şekildeki emri: *Sin eyt'ın şunu: bız'ı ni'i aftabus yirmiy?* "Sen şunu anlat: Bize niçin otobüs gitmiyor?"; *Sin monda butalıp utırma'ın, kit'ın* "Sen burada dolaşma, git"; *Bunı alı'ın da istil'i 'uy'ın* "Bunu alın da masaya koyun"; *Ilannı sin alıp tır'ın, abıy işlesin* "Çocuğu sen kendin yanına al, ağabey çalışsın" (Orta şive, Kasım ağzı); *Tiz gine işikni yapkın* "Çabukça kapıyı kapat"; *Balkunnan kabıstanı algın, tunja bit anda* "Balkondan lahanayı al, don çalacak ya" (Mişer şivesi, Sergaç ağzı);

2) Muhabata hitap edildiği, şahıs zamirleriyle kullanıldığı zaman emir anlamının yumuşaması görülür: *Eybet külmeg'ın kig'ın, qızım* "İyi gömleğini giy, kızım"; *Tuzam men uynamağın, balam* "Tozla oynama, yavrum" (Orta şive, İçkin ağzı); *Ehmetçan, mine pu sötni itşip quyğın* "Ehmetçan, işte bu sütü iç" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

Çoğul şeklinde -*gın* biçimi aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Keskin şekildeki emri: *Brigadirdan yazu alıp kilgin, şunsız kırtmim* "Ekip başından kâğıt getir, o olmadan içeri sokmayacağım"; *Kiyimneriğ'znı üz'igiz yuğın* "Elbiselerinizi kendiniz yıkayın" (Mişer şivesi, Sergaç ağzı);

2) Muhabata saygılı hitabı: *Eydeg'ın, uzğın, qunaq bulğın* "Haydi, geçiniz, misafir olunuz" (Orta şive, İçkin ağzı); *Bızge de kilğın* "Bize de gelin" (Mişer şivesi, Sergaç ağzı);

3) Tavsiye, teklif anlamını: *Monda utırğaçı, üz'ine barğın* "Burada oturmak yerine onun yanına gidin" (Orta şive, İçkin ağzı); *İss'i pulsa, teresni atsıp quyğın* "Sıcaksa, pencereyi açın" (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

Eski Türk anıtlarında kaydedilmiş olan -*gın*, -*ın*, -*gıl* biçimleri hem tek, hem de birkaç şahsa yönelmiş olan emri belirtiyorlar. Bundan onların ortak kökten çıkmış oldukları hakkındaki fikri öne sürmek mümkündür: -*ın* < -*gın* < -*gıl* (Kondratyev 1970: 28). -*gın* emir kipi biçiminin bulunmasıyla Tatar dilinin ağızları belirli bir derecede Kırgız, Altay, Özbek, Uygur, Türkmen ve bazı başka Türk dillerine benzer. Bu dillerde de o emir kipinin çeşitli nüanslarını belirtir (Grammatika Altayskogo Yazıka 1869: 160; Kononov 1960: 206; Şçerbak 1961: 155; Şukurov 1966: 41-42; Çaykovskaya 1978: 9).

-*gın* emir kipi biçimi -*ın* biçimi gibi Tatar dilinin bütün şivelerinde de kullanılmakta. Böylece bu biçim şiveler sisteminin çekirdek unsurlarından sayılır. Fakat birinci biçimden farklı olarak o sınırlı yayılış alanına sahiptir.

Tatar şiveleri sisteminde bu biçimin meydana getirdiği izoglosun merkezi olarak Sibirya Tatarları şiveleri sayılmalıdır. Orta (Kazan Tatarları) ve Mişer şivelerinde -*gın*, -*kın* biçimi sadece sınırlı yayılış alanına sahip olan ayrı adacıkları meydana getirir.

Tatar şiveleri sistemi dışında bu izoglos Kırgız, Altay, Türkmen, Karaim, Karaçay-Balkar dillerinden geçer.

-sın (-nar) biçimi

Emir kipinin üçüncü şahıs biçimi bütün ağızlarda da -*sın* (-*nar*) eki vasıtasıyla belirtilir. Bu biçim zengin emir anlamına sahiptir. Onun vasıtasıyla Tatar dilinin ağızlarında emir, istek, tavsiye, kuşku ve ikazın çeşitli nüansları belirtilir. Mesela:

1) Eylemi muhatap vasıtasıyla gerçekleştirme emrini: *Eniy'ne eyt, ozaq tormasın, Hekime kilü bilen kitebız* "Annene söyle, gecikmesin, Hekime gelince hemen gideceğiz"

(Orta Şive, Berengi ağzı); *Balalar munça işiğin cawıp çıqsın, kece şunda kırırga carata* “Çocuklar hamamın kapısını kapatsınlar, keçe oraya girmeyi sever” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Bilip torsın, ikinci alay işlemesin!* “Bilsin ve ikinci defa öyle yapmasın!” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

2) Emri veya keskin şekildeki talebi. Bu zaman o ikinci şahıs biçimiyle değiştirilebilir. Fakat eylemi gerçekleştirecek şahıs olmadığından dolayı emir anlamı hissedilir bir şekilde zayıflar: *Maşınağa piçen çabarğa kım bara, şular ğına utırsın* “Arabaya sadece ot biçmeye gidecek olanlar otursun” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Öyden ikigiz de çığıp kitmegiz, birigiz eti qaytqanı kötöp torsın* “Evden ikiniz de çıkmayın, biriniz babanın dönmesini beklesin” (Orta şive, Kama önü ağzı);

3) Darbimeselerde, atasözlerinde ve deyimlerde hayat tecrübesini yansıtan tavsiyeyi: *Kirekmegenni küziñ kürmesin* “Gerekmeyeni görme”; *Dusiñ üziñnen yahşı bulsın* “Dostun senden iyi olsun” (Orta şive, Minzele ağzı);

4) Çeşitli dilekleri ve yine ilgisizliği: *Basqan cirinde cir upsın* “Yerin dibine geçsin”; *Heyirli bulsın* “Hayırlı olsun”; *Qara anı saq bula kürsin* “Bak, dikkatli olsun” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Miña dimegeyi, elle qaya kitsin* “Bana ne, istediği yere gitsin” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

5) Kuşku ve ikazı: *Saq bul, içqınıp kitmesin* “Dikkatli ol, kopmasın”; *Eyt ell, aqçasın töşirip qaldırmasın* “Ona söyle, parasını kaybetmesin” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Tot! Cığılıp kitmesin* “Tut! Düşmesin”; *İşikni cabıyq, çibin kirmesin* “Kapıyı kapatalım, sinekler girmesin”; *Ayaq astı bik şoma, ayağın taymasın* “Yollar kaygan, ayağın kaymasın” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı);

6) Destek, takdir veya öç alma sevincini: *Eyt, yuqqa-barğa borçılmasın, barsın da üzim işlermın* “Öna söyle boşuna endişe etmesin, hepsini de kendim yaparım” (Orta şive, Minzele ağzı); *Cawsın-cawsın, tuzan ezirek bulır* “Yağsın, toz azalır” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *İşlesin, anıñ öçin birew de işlemes* “Çalışsın, onun için kimse çalışmayacak” (Orta şive, tarafı ağzı).

-ır idf yapısı emir anlamıyla bağlı olan çeşitli nüansları belirtir (“Ortaç” bölümüne bak);

7) Konuşanın kendisine yönelik kötülük dileme anlamını: *Alğan bulsam, qulım qorisın* “Almış olsam, elim kurusun” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Küzim kürmesin* “Gözüm görmesin” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı);

8) Orta şivenin ağızlarında *idf* yardımcı fiili ve *iken* modal kelimesiyle birlikte sitem veya gerçekleştiremeyecek hayal ve dilek anlamlarını belirtir: *Ezirek kine minim süzni tınlasın iken* “Biraz olsa da beni dinleseydi”; *Olı kiş şüzine qısılmasın iken* “Büyüklerin işlerine karışmasaydı”; *Tigı waqıtta bulsın idf mindiy ıyıqlar!* “O zaman olsaydı bunun gibi çoraplar” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Sin izlegende bulsinıyı mondiy eybirler* “Sen aradığın zaman olsaydı bunun gibi eşyalar” (Orta şive, Kama önü ağzı); *Pidura qarangi töşkençi qayıp citsin idf* “Pidura ortalık kararmadan önce dönseydi” (Orta şive, Nogaybek ağzı);

9) -gançı ulacıyla birlikte karşıtlık ilişkilerini: *Tik utırğançı, baqçanı çığıp utasın* “İşsiz oturmak yerine zararlı otları ayıkласın”; *Qartaymış köninde qadırsız cörgençi, malayında torsın* “İhtiyarlığında perişan olacağına, oğlunda yaşasın” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

Gerekli bağlam içinde emir kipi anlamı Tatar dilinin ağızlarında başka kiplerin biçimleriyle de belirtilebilir.

1. İtiraza imkân bırakmayan emri bildirme kipini şimdiki zamanın ikinci, üçüncü şahıs biçimleri belirtebilir: *Sin iden cuwasın, Feride aşarğa pişire* “Sen döşemeyi yıkıyorsun, Feride yemek pişiriyor”; *Bügin piçenge Hikmet bara, qalğannar tiris çığara* “Bugün ot biçmeye Hikmet gidiyor, diğerleri gübre taşıyorlar” (Orta şive, Kama önü ağzı); *Birkim de tik yormey, barsı işley* “Kimse boş durmuyor, herkes çalışıyor” (Orta şive, Minzele ağzı).

2. Kayıtsız şartsız emir veya teklif, tavsiye anlamında bazen *-dı* geçmiş zaman biçimi kullanılır: *Eyde, kittik bızniñ bilen tantsığa* “Haydi bizimle kulübe gidelim” (Orta şive, Minzele ağzı); *Tottıñmı büreneni, hezir tiz gıne yuğarığa küterdik* “Tuttun mu kütüğü, şimdi hemen yukarıya kaldıralım” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Yögirdik, atu canğırğa çılanabız* “Haydi koştuk, yoksa yağmurda ıslanacağız” (Orta şive, Berengi ağzı); *Aptırama, bardıñ, kirdiñ* “Önem verme, git, gir” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Eyten, kittik pişniñ bilen muyıl yıyğalı* “Haydi, bizimle birlikte kuş kirazı toplamaya gidelim” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı).

3. Emir kipi anlamında aktif şekilde *-irga, galı* mastar biçimleri de kullanılır: *Canğırılar başlanğançı piçenni bitirirge!* “Yağmurlar başlayıncaya kadar ot toplanmalı!” (Orta şive, Berengi ağzı); *Birkim de qalmıy, tiz gıne maşınağa utırırğa!* “Kimse kalmıyor, herkes arabaya biniyor!” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Minawnı tıraktaristqa pırgeli!* “Bunu traktörcüye veriniz” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı).

4. Keskin emri veya yasağı belirtme *-ası bul(ma)* yapısı için hastır: *Ul almağa tiyesı bulma, pişmegen eñ* “O elmaya dokunma, yetişmemiştir”; *Öynı qaldırıp çığası bulmağız* “Evi bakımsız bırakmayınız” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Qarañğı töşkençi öyge kaytıp cıtesı bul* “Bak, ortalık kararınca kadar eve dön” (Orta şive, Minzele ağzı).

5. Tavsiye, teklif nüansları katılan emir ve eylemi gerçekleştirme gerekliliği anlamında *-lar* çoğul ekiyle birlikte *-ır* ortacı kullanılır: *Barırlar da, alırlar, sorap tormaslar* “Gidip almaları gerekti, sormalarına ihtiyaç yoktu”; *Yatırlar da çoqlarlar, elle qayçan kilesı bit* “Yat da uyu, ne zaman geleceği belli değil”; *Munçağa kırırlar, kiyimneriñni almaştırğaç* “Giyimlerini değiştirmişken hamama git” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Karavatqa yatırlar, anda qatıdır* “Yatağa yat orası serttir”; *Aşap yatırlar, aş östelde* “Yatağa girmeden önce ye, çorba masada” (Orta şive, Kama önü ağzı).

6. Israrlı rica, gerçekleşmesi çok önemli olan eylemi gerçekleştirmeye teşvik anlamlarında *-a kür* yapısının ikinci ve üçüncü şahıs biçimleri kullanılır: *Sin indı qunaqları yahşı gına urnaştırı kür* “Sen misafirleri iyice yerleştir” (Orta şive, Minzele ağzı); *Yañgır başlanğançı piçenneni cıyıp ala kürik* “Yağmur başlayıncaya kadar otu toplayalım” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *İşik-terezelernı yabıp cöri küriğiz, çibinge çoqlap bulmıy* “Lütfen, kapı ve pencereleri kapatınız, sineklerden dolayı uyumak mümkün değildir” (Orta şive, Berengi ağzı).

-a kür yapısının olumsuz şekli (*-a kürme*) bütün şahıslarda da ikazı, ihtarı belirtir: *Sızge qarap sötımnı tüge kürmim* “Size bakıp sütümü dökmeyeyim” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Şawlap balanı uyata kürmegiz* “Gürültü yapıp çocuğu uyandırmayın” (Orta şive, ağzı).

-a kür yapısı emir anlamının Kama önü bütün nüanslarında geniş şekilde Tatar, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçesi ve başka Türk dillerinin anıtlarında kullanılır. Biraz zaman geçtikten sonra *-a kür* yapısı bazı fonetik, işlevsel-semantik değişikliklere maruz kalmış, ama emir kipinin temel anlamlarını korumuştur. Bu yapının çeşitli fonetik varyantları birçok çağdaş Türk dilinde kullanılmaktadır.

7. *-ıp kal* yapısı olumlu şekilde tavsiye, istek, niyet olumsuz şekilde ikaz, ihtar anlamlarını belirtir: *Tuqta bala çoqlaganda idenneni cuwıp qalıym* “Dur, çocuk

uyuyorken, döşemeleri yıkayayım”; *Eni, kiyewlerni kürip qal* “Anne, damatlara bak” (Orta şive, Krasnoufimsk ağız); *Yoqlap qalma tağın sin işten* “Uyuyup işine geç kalma” (Orta şive, İçkin ağız).

Böylece Tatar dili şivelerinde emir kipinin temel biçimleri olarak ikinci ve üçüncü teklik şahıs ve çoğul biçimleri sayılır. Yukarıda anıldığı gibi, emir kipinin anlamları başka kiplerin biçimleriyle de belirtilebilir. Bu bakımdan emir kipinin anlamlarına şart ve istek kiplerinin bazı nüansları yakın durur. Emir kipi belirli koşullar içerisinde emir kipinin sınırları dışına çıkan bir takım başka anlamları da ifade edebîlir.

Kısa sonuçlar

Emir kipi biçimlerinin kullanılmasıyla Tatar dili şiveleri birbirlerinden ayrılmazlar. Özellikler ikinci teklik şahıs ve çoğul biçimlerinin kullanılmasında görülür.

1. Edebî dille ortak olan ikinci, üçüncü şahıs biçimleri (*bar, barıgız; barsın, barsınnar*) belirli bir derecede Tatar dilinin bütün şivelerinde de kullanılırlar. Onlar özel biçimlerin üstün olduğu ağızlarda bile kullanılırlar. Böylece yukarıda anılan ikinci, üçüncü şahıs biçimleri şiveler sisteminin çekirdek kısmında yer alırlar. Bu da edebî dil etkisinin kuvvetlenmesiyle anlatılabilir. Bununla birlikte emir kipi biçimlerinin birbirlerine paralel şekilde kullanılmalarının (*bar, barıgız, barıñ; bar, barıgıñ, bargın*) Türk dilleri için en eski çağlardan beri has olduğunu da belirtmek gerekir.

2. *-ıñ* emir kipi biçimi genellikle Batı Sibiryaya ve Ural topraklarında yayılmış olan ağızlarda yer alır. Bundan başka o belirli bir derecede Tatar dilinin başka şivelerinde de kullanılır. Onun Ural önü, Orta Ural, Ural ardı topraklarında yayılmış olan marjinal ağızlarda kullanılması komşu Tobol-İrtiş şivesi ağızlarının etkisiyle anlatılır. Bundan başka *-ıñ* biçimi Mişer şivesinin Baykıbaş ağızında kaydedilmiştir. Bu da Orta (Kazan Tatarları) şivenin komşu ağızlarının etkisi sonucu olarak anlatılabilir. Mişer şivesinin başka ağızlarında bu biçime rastlanmaz. Bu bakımdan Mişer şivesi hem Orta (Kazan Tatarları) şiveden, hem de Sibiryaya Tatarları şivelerinden ayrılır. Demek Tatar şiveleri sisteminde bu biçimin meydana getirdiği izoglosun merkezi olarak Batı Sibiryaya sayılmalıdır.

Tatar şiveleri sistemi dışında *-ıñ* emir kipi biçiminin izoglosu Uygur, Özbek, Yakut, Türkmen, Türk, Gagavuz dillerini kapsar. Eskiden bu biçim Orta Asya bölgesindeki diller için de has olmuştur. Bunu anıtlar kanıtlar.

3. Sibiryaya Tatarları şivelerinin, özellikle Tobol-İrtiş, Baraba şivelerinin tasnifi özelliklerinden *-ıñıs, -ıñlar, -ğıslar* biçimleri sayılır. Bu biçimlerin kullanılmasıyla Sibiryaya Tatarlarının şiveleri başka şivelerden ve edebî dilden ayrılırlar. Onların izoglosları Tuva, Hakas, Kazak, Türkmen dillerini kapsar.

4. *-gın* emir kipi biçimi bütün şivelerde de bellidir. Ama Orta şivede o sadece Kasım ağızında ve Kazan ardı, Alt Kama önündeki belirli köylerde kullanılır. Mişer şivesinde bu biçimin izoglosu genellikle Penza, kısmen Nijniy Novgorod ili ve Mordva Cumhuriyeti topraklarını kapsar.

Daha aktif şekilde *-gın* biçimi Tobol-İrtiş, kısmen Tomsk şivelerinde kullanılır. Ağızların çoğunda genellikle ikinci teklik şahıs biçimi olarak kullanılır.

-gın biçiminin izoglosu Tatar şiveleri sistemi dışında Kırgız, Altay, Özbek, Uygur, Türkmen dillerinden geçer.

İstek kipi

Semantik bakımdan istek kipinin sınırları Tatar dili şivelerinde sabit değildir ve istek anlamının çeşitli nüanslarını kapsar. Bunlar subjektif istek, hayal, niyet, azim,

tavsiye, dilek, kuşku, tereddüt, pişmanlık, lânet vs. Bundan başka istek kipi emir kipiyle sıkı ilişkide bulunur ve bağlam içinde emir, teşvikin çeşitli nüanslarını belirtebilir. Tatar dili şivelerinde istek kipi bir takım biçimlerde gerçekleşir.

-ay, -iy biçimi

Bu biçim -gay ortacının fonetik bakımdan değişmiş varyantıdır (Baskakov 1956: 301) ve sadece birinci teklik şahıs ve çoğulda kullanılır.

Tatar dili ağızlarında bu biçimin çeşitli fonetik varyantları mevcuttur. Mişer şivesinin bütün ağızlarında da onun dar ünlülü varyantları kullanılır. Bunlar -iyim, -iyim, -iyik, -iyik biçimleridir: *aşyım, bariyım, aliyım, işliyim, aşyık, bariyık, alıyık, işliyik*. Bu ekler Nogaybek, Kama önü ve Başkurdistan'ın batı bölgelerindeki bazı ağızlar için de hastır: *Aş kitiryimmî siña?* "Çorba getireyim mi sana?"; *Tukta, tsay yasıyım* "Dur, çay yapayım" (Mişer şivesi, Sergaç ağızı); *Mını tsıgarıp yiberiyikmi?* "Onu çıkaralım mı?" (Mişer şivesi, Penza ağızı); *Pidura işten qaytqançı berengi ala torıyık* "Pidura işten dönünceye kadar patates kazalım" (Orta şive, Nogaybek ağızı); *İşliyim, siña ezirek bulışyım dimi kilñner* "Gelinler çalışayım, sana biraz yardım edeyim, demiyorlar" (Orta şive, Kama önü ağızı).

Geniş ünlülü varyantlar Minzele, Nokrat, Glazov, Kasım, İçkin, Zlatoust, Krasnoufimsk, Orenburg Tatarları ve Sibiryâ Tatarlarının bazı ağızları için hastır: *aşayım, içeyim, alayım, bireyim, quyayım; aşayıq, içeyik, alayıq, bireyik, quyayıq* vs.

Örnekler: *Tağın bir çınayaq çey içeyim* "Bir bardak çay daha içeyim" (Orta şive, Minzele ağızı); *Bu balanı mektepke gıne itip qaytayım* "Bu çocuğu sadece okula kadar götürüyüm" (Orta şive, Minzele ağızı); *Ni salayım, dcanıñ?* "Ne vereyim, canım?"; *Alma 'uyayım, aşap bak'* "Elma vereyim, bir tat" (Orta şive, Kasım ağızı); *Kunaklamı munçağa kirteyik* "Misafirleri hamama gönderelim" (Orta şive, Glazov ağızı).

Başka ağızlarda edebî dildeki gibi dar ünlülü -iyim, -iyik varyantları kullanılır: *Maşına kilgençi az bulsa da yatıp tırıym* "Araba gelinceye kadar biraz yatayım"; *Sinî işke ızatıym da, bozawnı içirip alıym* "Seni işe uğurlayayım da, buzağıya su içireyim" (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Pičennerni sarayğa tıgıym eli* "Otu samanlığa sokayım" (Orta şive, Berengi ağızı).

Sibiryâ Tatarları şivelerinin çoğunda birinci teklik şahıs biçimi -ayın, -eyin ekleri yardımıyla yapılır: *Tis gıne kanturağa barıp kileyin* "Çabukça idareye gidip geleyim"; *Sis monta gına toroñ, qesir min ança kiş yebereyin* "Siz burada durun, şimdi ben oraya birisini göndereyim"; *Külge barıp, palıq apqaytayın* "Göle gidip balık getireyim" (Sibiryâ Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı); *İlgiser bilen kepleşif pağayın* "İlgiser'le konuşayım" (Sibiryâ Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Batakılık tarafı ağızı); *İşlap torayın, qarap pağayın* "Tutayım, bakayım"; *Min şantayın soraw pıreyin sıske* "Size bunun gibi soru sorayım"; *Keliler aşatıp ineyin* "Kaz palazlarını yedireyim" (Sibiryâ Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağızı); *Min qayta uqığalı kireyin?* "Nereye okumaya gireyim?"; *Mona minte qaytayın, titi* "Ben de döneyim, dedi" (Sibiryâ Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağızı).

Birinci çoğul şahıs biçimi -ayıq eki yardımıyla yapılır. Tobol-İrtiş şivesinin Batakılık tarafı ağızında -ayih, -eyih varyantı kullanılır: *Siske sas awılların kürseteyih* "Size batakılıklardaki köyleri gösterelim"; *Uylayih eli kitü turında* "Gidiş hakkında düşünelim"; *Qotağay, palanı yetim itmeyik* "Dünür, çocuğu yetim etmeyelim"; *Kilgennerin pıras köteyik* "Onları biraz bekleyelim" (Sibiryâ Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağızı).

Tevriz ağızında dar ünlülü varyant kullanılır: *Kilñn monta, mñn te yomah iyip pıriyin* "Gelin buraya, ben de size masal anlatayım"; *Es kine tim itip alıyın* "Biraz istirahat

edeyim”; *Qunaqlarını östelge utırtıyın* “Misafirleri sofraya başına oturtayım” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağızı).

Baraba şivesinde, Tobol-İrtiş şivesinin Tümen ve Bataklık tarafı ağızlarında birinci çoğul şahısın *-ıñ, -iñ* eki yardımıyla yapılmasına rastlanır. Bu eskiden kalma özellik sayılır. Bu ek D. G. Tumaşeva’ya göre aşağıdaki kısalma sonucunda meydana gelmiştir: *alay+ık+iñ > alayıñ*.

Bu ağızda yukarıda anılan eklerin kısaltmış şekilde kullanılmasına da rastlanır: *aşayın > aşıyın > aşıyn > aşan; alayıq > alıyıq > alıyq > alağ vs.:* *Eyte, çey qoyın* “Haydi, çay yapayım”; *Min monı montan alıyn* “Ben bunu buradan alayım”; *Min anı ebeme pirin* “Ben onu ablama vereyim”; *Pı möşekke söt pirinme?* “Bu kediye süt vereyim mi?”; *Artınnan kirin, pısnikilerni kürmegenmi* “Peşinden gireyim, bizimkileri görmüş olabilir”; *Pıs te ul awılğa parağ* “Biz de o köye gidelim”; *Alağ titik te altıq* “Alalım dedik de aldık”; *Kanturğa parağ, ul antatır* “İdareye gidelim, o orada olabilir”; *Alah ta pıreh* “Alalım da verelim”; *Eyte anta kiteh* “Haydi oraya gidelim” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağızı).

Birinci çoğul şahıs biçiminin *-e (-ak)* eki yardımıyla yapılması Azerbaycan Türkçesinde görülmektedir. Bu biçim genellikle eylemi beraber gerçekleştirme isteğini ve çağırışı belirtir (Agazade 1965: 15).

Aynı şivenin Tümen ağızında *-ayık* ekinden başka *-ayıñ* eki de kaydedilmiştir: *alayıñ, parayıñ*.

Tobol-İrtiş şivesinin bazı, mesela, Tara, kısmen Tevriş ağızlarında *-ayık* biçimine çoğul eki de eklenebilir. Bu varyant nezaket, kandırıcı rica, ısrarlı teşvik anlamlarını belirtmek için kullanılır: *Pırgelep kertişkege töşeyikler* “Haydi beraber fotoğraf çektiRELİM” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağızı); *Eyteğis, pıs te yırlayıñlar intı* “Haydi biz de şarkı söyleyelim artık”; *Çay utısıp, çay içip alıyñlar* “Haydi çay demleyelim ve çay içelim” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağızı).

Tara ağızında yukarıda anılan nüansları kuvvetlendirmek için *-ayıqlar* biçimi bazen emir kipinin *-ıñ* çoğul biçimi eklerini de alır: *paray-ıq-lar-ıñ, kit-ey-ik-ler-iñ vs.:* *Atsığıltı, qaytayıqlarıñ* “Acıktık, haydi dönelim”; *Olo öyge ineyikler-iñ* “Büyük eve inelim”; *Nime yastı iken, qarayıqlarıñ* “Bakalım, neler yazmış” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağızı).

Bataklık tarafı ve Tümen ağızlarında *-ın* ekinin şahıs ekine eklenmesine rastlanır: *-ayık-ın > -ayıyın:* *Tefkinbaşqa pırgelep parayıyın* “Tefkinbaş’a beraber gidelim”; *Kemeni yarta qaltırıp yartan ğına kiteyiğ-iñ* “KemiYi kıyıda bırakıp, kıyıdan gidelim”; *Pısninı parımı, karayıyın* “Bakalım, benzini var mı” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağızı); *Eyte Qasan qısların küreyiğ-iñ* “Haydi kazan kızlarına bakalım”; *Tüğü yırlarını yırlağayın* “Haydi o şarkıları söyleyelim” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağızı).

-ay, -ıy İstek kipi biçim Tatar dili şivelerinde aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Konuşanın isteğini ve arzusunu: *Munçanı karamağa çığayım, buldı bulır* “Hamama bakayım, hazır olmuş galiba”; *Töşeyim min de sizniñ bilen Şefige* “Sizinle Şefi’ye ben de gideyim” (Orta şive, Glazov ağızı); *Eyte, iltf quyayın* “Haydi götüreyim”; *Min ança kırı tşığayın* “Ona uğrayayım”; *Pı ürtehlerni yolğof alayın* “Bu ördekleri yolayım”; *Min qesir siña yırlayın* “Ben şimdi sana şarkı söyleyeyim”; *Pırawın pulsa ta isime töşreyin* “Bir masal olsa da hatırlayayım” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağızı); *Kilgen qunaklarını küriyik indı* “Gelelim misafirleri de görelim” (Orta şive, Kama önü ağızı); *Bıgın mında ğına utırıyık* “Bugün sadece burada oturalım” (Mişer şivesi, Çüpreli ağızı);

2) Konuşanın yakın gelecekte eylemi gerçekleştirme niyetini, azmini. Bu anlam ayrıca *dip*, *elī*, *eyde* kelimeleri vasıtasıyla istek kipi biçimine bağlı olan başka fillle vurgulanır: *Pılarğa parayın tip yörse, pılar aptabustan töşip quytılar* “Bunlara gideyim diye düşündüğü zaman, onlar kendileri otobüsten iniverdiler” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); *Tıǵı min saldatnı totayın tif tsap kitti* “O askeri yakalayım diye koştı”; *Artım, tim alayın tif torat* “Yorulduğum, istirahat edeyim, diyor”; *Ul yas köni kilif kitti pinsi tsiğarayın tif* “O emekli maaşı hakkında gayret edeyim diye ilkbaharda gelip gitti” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı); *Tuqta, şunja su ğına İstim eli* “Dur, şuna biraz su katayım” (Orta şive, Perm ağzı); *Qazlarnı quwıp kitirik dip çıǵıp kittiler* “Kazları kovalayalım diye çıkıp gittiler” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Bu baqçanı göl itim dip tırışam* “Bu bahçeyi gülistan edeyim diye çalışıyorum” (Orta şive, Kama önü ağzı);

3) Konuşanın tereddüdünü, şüphesini. Bu anlam *-ay*, *-ıy* biçiminin soru şekline veya onun soru zamirleri ve modal kelimelerle imtizacına hastır: *Iğıntsı kantnı alayın?* “İkinci paket şekeri alayım mı, yok mu?” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); *Temlīmī, temsizmī, nişleteyın?* “Lezzetli mi, lezzetsiz mi, ne yapayım?”; *Pisuk salayımmı, alay ğına İçesın?* “Şeker katalım mı, veya öyle mi içeceksin?”; *Makarun salayımmı, virmişim?* “Makarna mı koyayım, tel şehriye mi?” (Orta şive, Glazov ağzı); *Elle üzım ğına barıyım miken?* “Yoksa kendim mi gideyim?” (Orta şive, Kama önü ağzı);

4) Konuşanın kendisine lanet etmesini: *Eger şunu eytken bulsam, tılsız qalıym* “Eğer şunu söylemiş olsam, dilim kurusun”; *Tuşı ipiyımnı aşamıym, aña tigen bulsam* “Ona dokunmuş olsam, şu ekmeği yemeyeyim” (Orta şive, Berengi ağzı); *Yaktı kiyaşnı kürmıym, ışanmasan* “İnanmasan, parlak güneşi görmeyeyim” (Mişer şivesi, Çistay ağzı);

5) Konuşanın eyleme ilgisizliğini. Bu anlamı *-ay*, *-ey* biçimi soru zamirleriyle birlikte belirtir: *Min anı qayan pıleyın* “Ben onu nereden bileyim”; *Pıs palıq qayan alıyq, palıq totmağansın* “Balık tutmuyoruz, biz balığı nereden alalım” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

-ay, *-ey* biçiminin birinci çoğul şahıs şeklinin anlamında temel yeri eylemi birlikte gerçekleştirme arzusu tutar. Bu biçime başka Türk dillerinde has olan emir, talep, rica, dilek nüansları Tatar dili şivelerinde has değildir: *Eyde’ız, Se’diye apa’a ’rıyı* “Haydi, Seğdiye teyzeye girelim” (Orta şive, Kasım ağzı); *Kiç qarañǵı bulır, qaytıyıq öyge* “Akşam karanlık olur, eve dönelim” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Gewher qaytqıntsı İşnı pıtırıf quyayın* “Gewher gelinceye kadar işi bitirelim” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı).

Bu biçim konuşanların isteklerini ve arzularını da belirtebilir: *Hezinede barı bilen sıznı kunak iteyık* “Ne varsa, onunla ağırlayalım sizi” (Orta şive, Glazov ağzı); *Qodalarğa matur cirlernı kürsetiyık* “Dünyülere güzel yerleri gösterelim” (Orta şive, Nogaybek ağzı).

Bu anlam *elī*, *eyde*, *eydegız elī* ve bazı modal kelimelerle vurgulanır: *Barayıq elī şul tozlo külge birgelep* “Haydi şu tuzlu göle beraber gidelim” (Orta şive, İçkin ağzı); *Bır tuyğaçı aşıyq elī şul temlī almanı içmasam* “Bir doyuncaya kadar yiyelim şu tatlı elmayı” (Orta şive, Kama önü ağzı).

Orta (Kazan Tatarları) şivenin Kazan ardı, Dağ tarafı ağızlarında *-ıy* birinci çoğul şahıs şekli *idı* yardımcı fiiliyle birlikte yakındaki geçmişe ait olan gereklilik anlamını belirtir: *İlzire, sinja aş salmıyq idimı son?* “İlzire, saña çorba koymak gerek miydi?”; *İşten kilüçilerge çey quyıyq idı* “İşten dönenlere çay demlemek gerekti” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı).

Yukarıda anılan biçimlerden bütün şivelerde de *-ayın*, *-ayıq* biçimleri kullanılır. Onlara Sibiryâ Tatarlarının hemen bütün ağızlarında da rastlanır ve onlar istek kipini oluşturmada temel yeri tutarlar. *-ayın* birinci teklik şahıs biçiminin kullanılmasıyla Sibiryâ Tatarları şiveleri Sibiryâ'daki Türk dillerine benzerler (mesela, Altay, Tuva, Şor, Tofalar dillerine). Bu dillerde bu biçimin fonetik bakımdan biraz değişmiş varyantları kullanılır. Burada bu biçimin birçok Kıpçak dilinde istek-emir kipinin temel biçimi sayıldığı belirtilmek gerekir. Bundan başka *-ayın* biçimi Nogay, Türkmen dillerinde, Kumuk, Karaçay-Balkar dillerinin ağızlarında, Kuzey Kafkasya'daki Trühmen dili ağızında da görülür (Gadjiyeva 1979: 120-123). *-ayın* biçimine Orhon-Yenisey, eski Uygur anıtlarında da rastlanır (Malov 1951: 33; Kondratyev 1970: 35). X-XIV yüzyılların bazı anıtlarında *-ayın* biçimi *-gayın* biçimiyle birlikte kullanılır. Bu özellik onların aynı kökten olduklarına bir delildir (Şçerbak 1961: 145-146; Şukurov 1966: 34-35). Araştırmalara göre, *-ayın* biçimi Özbek dilinin bütün dönemlerinde de istek-emir kipinin başka biçimlerine nazaran üstün olmuştur. Bu biçimin Kıpçak dilinin önceki anıtlarında (mesela, "Kodeks Kumanikus", "Et-tuhfetü'z-zekiye fil-lugat it-türkiyye", "Kitab al idrak li-lisan al atrak" anıtlarında) kaydedilmemesi çok enteresandır. Bu *-ayın* biçiminin Kıpçak dilinin önceki dönemlerinde sınırlı şekilde kullanılması hakkındaki fikrin ortaya çıkmasına neden olur (Şukurov 1966: 21). Bazı anıtlarda bu biçim hem istek kipi biçimi, hem de anlam bakımından *-ır* biçimine eşleşen belirsiz gelecek zaman biçimi olarak kaydedilmiştir (Ragimov 1966: 19).

-ıyın, *ıyn* (*alıyın*, *alıyn*) dar ünlülü varyantların ve *-n*, *-k* (*alan*, *alak*) kısaltmış biçimlerin kullanılmasıyla Tobol-İrtiş şivesinin ağızları Sibiryâ'daki Türk dillerine benzerler. Mesela, *alıyn* (Tuvaca), *alim*, *aliym* (Hakasça). Mişer şivesiyle ortak olan *alıy-ım* biçimi Ermeni-Kıpçak anıtlarında da kaydedilmiştir (Dokümanı 1967: 375). *Alak* tipindeki birinci çoğul şahıs biçimi Azerbaycan Türkçesi için de hastır (Agazade 1965: 85-86). A. M. Şçerbak *als*, *alak* gibi kısaltmış biçimleri genel Türkçe biçimler diye sayıyor (Şçerbak 1981: 53). İstek kipinin çoğul biçimlerinin çoğul ekleriyle birlikte kullanılması Sibiryâ'daki Türk dillerinde de çok yaygındır. Mesela, *alınar* (Tofalarca, Tuvaca, Hakasça), *alıgar* (Altayca), *alınızdar* (Kırgızca, Kazakça), *alınar* (Uygurca), *-yağınız* (Nogay dilinin Ak Nogay şivesinde) (Kalmıkova 1965: 17), *-yığız*, *-ayıklar* (Başkurt dilinin ağızlarında) (İşbulatov 1959: 121; Mirjanova 1959: 103). Bu özelliği araştıran G. F. Blagova onun aşağıdaki türlerini ayırıp çıkarmıştır:

- a) Çoğul ekinin eklenmesi;
- b) Şahıs veya çoğul eklerinin eklenmesi;
- c) Çoğul ekinin bir birlerinden uzak duran çeşitli eklerinin eklenmesi.

Yukarıda söylenenlere dayanarak aşağıdaki sonuçları çıkarmak mümkündür:

1. Mişer şivesi için istek kipinin *-ıyım*, *-ıyık* ekleriyle yapılması hastır. Bu onun tasnifi bir özelliğidir. *-ıyım*, *-ıyık* biçimi Mişer ağızlarının yayılmış oldukları topraklarda Tatar dili şiveleri sisteminde başka biçimlerle rekabet etmesine rağmen açık bir izoglosu meydana getirmez.

2. *-ayım*, *-ıym* biçimleri Orta (Kazan Tatarları) şive ağızları için has olan özelliktir. *-ayım* biçiminin izoglosu genellikle Orta şivenin doğudaki ağızlarında yer alır ve Tataristan'ın doğu, Başkurdistan'ın batı bölgelerini, Svirdlov, Kirov, Kurgan, kısmen Çilebi, Orenburg illerini kapsar. *-ıym* biçimi ise:

- a) Tataristan ve Mari-El cumhuriyetlerinin Kazan ardı ve Dağ tarafı bölgelerinde;
- b) Başkurdistan topraklarındaki Ağıydil nehrinin orta akıntısı havuzunda (bu da buraya Kazan ardı Tatarlarının göç etmesiyle anlatılır) yer alır.

Tatar dili şivelerinin sınırları dışında *-ayım*, *-ayık* biçiminin izoglosu Kırım Tatarları, Karaçay-Balkar, Karaim, Nogay dillerini kapsar.

3. *-ayın* biçimi Sibiryâ Tatarları şiveleri için has olan özellik sayılır. Bununla o başka şivelerden ve edebî dilden ayrılır. *-ayın* biçiminin izoglosu Tuva, Altay, Şor, Kazak, Karakalpak, Kırgız dillerini kapsar. Bundan sonra o Kumuk, Karaçay-Balkar, Türkmen dillerinin bazı ağızlarından geçer.

4. İstek kipi biçimlerinin çoğul ekleriyle birlikte kullanılmasına (*alan*, *alak*, *alayıklar*, *alayıkların*, *alayığın*) sadece Sibiryâ Tatarları ağızlarında rastlanır. Bu onların tasnifi özelliklerinden sayılır. Bu bakımdan Sibiryâ Tatarlarının şiveleri Tuva, Hakas, Tofalar, Altay dilleriyle birlikte aralıksız bir dil alanını meydana getirirler. Bu özelliğin izoglosu yine Kazak, Kırgız ve Uygur dillerinin yayılmış oldukları topraklarda devam eder.

-magay(ı), -gay idî biçimi

İstek kipinin eski Türk dili için has olan *-gay* biçimi daha çok olumsuz şekilde kullanılır: *-magay(ı)*. Bu biçim orta ve Mişer şivelerinin hemen bütün ağızlarında görülür. Tatar diyalektoloji ilminde *-magay(ı)* biçiminin Orta (Kazan Tatarları) şive ağızlarında bağımsız şekilde eylemin gerçekleşmesinden korku veya kuşku anlamını belirttiği, Mişer şivesinde ise şahsın eylemin gerçekleşmesine olan ilgisizliğini belirttiği hakkındaki fikir yaygındır. Ama Orta (Kazan Tatarları) şive ağızlarında *-magay(ı)* biçimi edebî dile de has olan bütün anlamlarda kullanılır. Burada onun Mişer şivesinde korku veya kuşku anlamında seyrek kullanıldığını belirtmek gerek. Yine Orta şiveden ve edebî dilden farklı olarak Mişer şivesi ağızlarında *-magay(ı)* biçimi iyelik ekleri olmadan da kullanılabilir.

-magay(ı) biçimi ikinci grup ekleri yardımıyla çekilir:

min bar-magayı-m	biz bar-magayı-k
sin bar-magayı-ŋ	siz bar-magayı-gız
ul bar-magayı	alar bar-magayı-ları

Tatar dili ağızlarında *-magay(ı)* biçimi aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Şahsın eylemin gerçekleşmesine karşı ilgisizliğini. Bu anlam bazen emir kipinin üçüncü şahıs biçimindeki (*-sın*, *sınlar*) başka fiil yardımıyla vurgulanır: *Eytmegeyï, elle qaya barıp eytsïn* "Bana ne, nereye isterse, oraya gidip söylesin"; *Çığarıp atmağayı, utqa caqsın* "İsterse dışarıya, isterse ateşe atsın" (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Kitmegeyï, kat'ır bïr* "Gitse ne, bir zaman geri dönecek"; *Yatmagayı, tırır eï* "Yatsa ne, kalkar elbette" (Mişer şivesi, Çüpreli ağızı); *Yawmagay, biz üde vid* "Yağsa ne, biz evdeyiz ya" (Mişer şivesi, Çistay ağızı);

2) Eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan korku veya kuşku, tahmin anlamlarını: *Bolıtı bik qara kürine, dawılı bulmağayı* "Bulut çok siyah görünür, kasırgaya da benzer"; *Çileklerï zur ğına, qız bala bilïn awırttırmağayı* "Kovaları çok büyüktür, kızın beline zarar gelmesin" (Orta şive, Dağ tarafı ağızı); *Bötïn tennerim awırtıp tora, awırıp kitmegeyïm* "Bütün vücudum ağrıyor, hasta olmuş olabilirim" (Orta şive, Minzele ağızı); *Bu arada malaylar qayıtp töşmegeyï* "Yakın arada oğullarım dönebilir" (Orta şive, Kama önu ağızı).

-gay istek kipi biçimi olumlu şekilde birçok çağdaş Türk bulunmaktadır. Mesela, Nogay, Kumuk, Kırım Tatarları, Karaim, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Altay, Şor, Tuva, Hakas ve Sarı Uygurların dillerinde. Yukarıda anılan dillerde *-gay* biçimi çeşitli anlamları da belirtir. Mesela, Uygur dilinde bağlam içinde o istek, rica, tavsiye, umut, emir anlamları belirtebilir ve daha yakın gelecekte gerçekleşecek olan veya mutad, devamlı şekilde gerçekleşen eylemi belirtmek için de kullanılır. Bütün bu anlamların -

gay biçimi için eski Tatar edebî dilinde de has olduğu çok enteresandır (Ahmetgaliyeva 1979: 97-99). *-gay* biçimi çeşitli anlamlarda başka anıtlarda da kaydedilmiştir (Şçerbak 1981: 107; Şukurov 1966: 19, 54).

Ama Tatar dili şivelerinde *-gay* istek kipi biçimi sadece *-magay* şeklinde korunmuştur.

Mişer şivesinde *-gay* biçiminin *idĭ* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılmasına rastlanır:

min bar-gay idĭ-m	bĭz bar-gay idĭ-k
sin bar-gay idĭ-ŋ	sĭz bar-gay idĭ-gĭz
ul bar-gay idĭ	alar bar-gay idĭ (-ler)

Bununla birlikte bu şivede hem tam (*-gay idĭ*, *-gey idĭ*), hem kısaltılmış (*-gaydı*, *-geydĭ*) varyantlara rastlanır ve yardımcı fiil iki varyantta da ünlü uyumuna uymaz: *bargay idĭm*, *bargaydĭm*; *bargay idĭŋ*, *bargaydĭŋ*; *bargay idĭ*, *bargaydĭ* veya: *kilgey idĭm*, *kilgeydĭm* (Mahmutova 1978: 156-166). Burada *-gay idĭ*, *-gaydĭ* biçiminin dar yayılış alanına sahip olduğunu belirtmek gerek. Bu biçimlere Mordva Cumhuriyetinin Lembre ve Karsun bölgelerinde ve Ulyanov ilinin onlara yakın olan köylerinde rastlanır (Mahmutova 1978: 165; Burganova: 1962: 111).

-gay idĭ biçimi geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanlara ait olan istek, tavsiye anlamlarını belirtir. Bu biçimin olumsuz şekli gereken tonla söylendiği zaman sitem anlamını da belirtebilir: *Eytmegey idĭŋ* “Söylememeliydin”; *Monda kilmegey idĭ* “Buraya gelmemeliydin” (Mişer şivesi, Morda ili ağzı).

-magay istek kipi biçimi şiveler sisteminin çekirdek unsuru değildir. O genellikle Orta (Kazan Tatarları) ve Mişer şiveleri için has olan özelliktir. Sibiryaya Tatarları şivelerinde *-magay* biçimi has değildir. Orta şiveden farklı olarak Mişer şivesinde bu biçim iyelik ekleri olmadan kullanılabilir. *-gay idĭ* yapısına ve onun *-gaydı* kısaltılmış varyantına sadece Mişer şivesinde rastlanır. Bu biçim onun tasnifi özelliği sayılır. Bu bakımdan Mişer şivesi Kırım Tatarları (*algay idim* “alsaydım”), Kumuk (*bargay idim* “gitseydim”, *gelgey idim* “gelseydım”), Karaçay-Balkar (*tabhay idim* “bulsaydım”), Karakalpak (*algay idim* “alsaydım”), Karaim dillerine benzer. *-gaydĭ* < *-gay idĭ* kısaltılmış varyantı Kırım Tatarları dilinde belirgindir. Bundan başka *-gay* istek kipi biçiminin izoglosu Karaim, Kazak, Nogay, Karakalpak, Kırgız, Tuva, Hakas, Altay, Şor dillerinde geçer.

-ası kile biçimi

Edebî dildeki gibi *-ası* ortacından ve *kile* yardımcı fiilinden oluşan *-ası kile* yapısı Orta (Kazan Tatarları) şivenin bütün ağızlarında da yayılmıştır, sadece Perm Tatarları ağzında onun kullanılması *-ma kil* biçimiyle sınırlanır. Bundan başka *-ası kile* yapısı *-ası kili* şeklinde Orta şivenin tesiri altında oluşmuş olan Mişer ağızlarında, özellikle Çistay, Çüpreli ve Samara ili topraklarında yayılmış olan ağızlarda kullanılır. Geleneksel Mişer ağızları için *-ası kile* yapısının kullanılması has değildir.

Bu yapı şahsın eylemi gerçekleştirme isteğini belirtir ve aşağıdaki şekilde çekilir:

1) Temel fiile eklenen iyelik ekleriyle, bu zaman olumsuzluk, zaman, soru ve başka bazı kiplerin ekleri yardımcı fiile eklenirler:

Olumlu şekil

min-İM bar-ası-m kile	bĭz-nĭŋ bar-ası-bĭz kile
sin-İŋ bar-ası-n kile	sĭz-nĭŋ bar-ası-ğĭz kile
anıŋ bar-ası kile	alar-nıŋ bar-ası-ları kile

Olumsuz şekil

min-İM bar-ası-m kil-mi

bİZ-nİŋ bar-ası-bız kil-mi

sin-İŋ bar-ası-n kil-mi

sİZ-nİŋ bar-ası-ğız kil-mi

anıŋ bar-ası kil-mi

alar-nıŋ bar-ası-ları kil-mi

Örnekler: *KüñlİM bİr de tınıç tüğİl, barıp, hellerİN bİlİp qaytasım kile* “Canım sıkılıyor, gidip hallerini bilmek istiyorum” (Orta şive, Kazan ardı ağız); *Aşıysıŋ kilemİ, İçesİŋ kilemİ dip sorap qına tora balalarım, allağa şökİr* “Şükür, çocuklarım her zaman yemek ve içmek isteyip istemediğimi sorarlar” (Orta şive, Dağ tarafı ağız); *Şul yaqlarğa barasıbız kile üzi* “O diyarlara gitmek de istiyoruz” (Orta şive, Berengi ağız); *Coqlıysığız kilse, coqlağız, aşıysığız kilse, aşağız, bötİN cort üzİğızge qala* “Uyumak isterseniz uyuyunuz, yemek isterseniz yiyiniz, ev tamamıyla size kalıyor” (Orta şive, Minzele ağız);

2) Şahıs zamirleri yardımıyla:

Olumlu şekil

min-İM bar-ası kile

bİZ-nİŋ bar-ası kile

sin-İŋ bar-ası kile

sİZ-nİŋ bar-ası kile

anıŋ bar-ası kile

alar-nıŋ bar-ası kile

Olumsuz şekil

min-İM bar-ası kil-mi (-mey)

bİZ-nİŋ bar-ası kil-mi (-mey)

sin-İŋ bar-ası kil-mi (-mey)

sİZ-nİŋ bar-ası kil-mi (-mey)

anıŋ bar-ası kil-mi (-mey)

alar-nıŋ bar-ası kil-mi (-mey)

Örnekler: *MinİM şunu bİr küŋİp söyleşesİ kile* “Ben onunla görüşüp konuşmak istiyorum” (Orta şive, Kazan ardı ağız); *Ğalimeŋİ bİr eybet kİne İtİp qunaq İtesİ kile* “Ğalime’yi iyice ağırlamak istiyorum”; *Bİznİŋ qodağIylar yağın barıp küresİ kile* “Dünürlerimizden yaşadığı diyarı gidip görmek istiyorum” (Orta şive, Dağ tarafı ağız); *SİNİN İndİ çey İçesİŋ kiledİR* “Sen artık çay içmek istiyorsundur” (Orta şive, Berengi ağız);

3) İyelik ekleri olmadan şahıs zamirleriyle kullanılması:

Olumlu şekil

min bar-ası kile

bİZ bar-ası kile

sin bar-ası kile

sİZ bar-ası kile

ul bar-ası kile

alar bar-ası kile

Olumsuz şekil

min bar-ası kil-mi (-mey)

bİZ bar-ası kil-mi (-mey)

sin bar-ası kil-mi (-mey)

sİZ bar-ası kil-mi (-mey)

ul bar-ası kil-mi (-mey)

alar bar-ası kil-mi (-mey)

Örnekler: *SİN anda barası kile digen İdİŋ bit* “Sen oraya gitmek istiyordun ya” (Orta şive, Dağ tarafı ağız); *Berengİ alğanda ul İş bİlen cörisİ kilmi elİ* “Patates toplarken o işle uğraşmak istemiyorum” (Orta şive, Kazan ardı ağız); *Tİlibızır qarıysı kilse, cibere bİlesİzdİR bit* “Televizyonu, seyretmek isterseniz, açabiliyor musunuz?” (Orta şive, Berengi ağız).

-ası İdİ biçimi

Orta şive için has olan özelliklerin biri olarak *-ası* ortacı ve *idî* yardımcı fiilinin kısaltmış şekliyle oluşan *-ası idî* > *-asıy* yapısı sayılır. Bu biçim için zengin semantik potansiyel vardır:

1) Gerçekleşmeyecek hayal şeklindeki güçlü isteği ve tavsiyeyi belirtir. Bu anlamlarda *-asıy* biçimi iyelik ve şahıs ekleri olmadan kullanılır. Eylemin şahsı belirtildiği zaman, şahıs zamirleri ve isimler yönelme durumu eklerini alırlar. Bu durumda onlar daha çok cümle sonunda kullanılırlar. Bu da yukarıda anılan anlamları daha duygusal şekilde belirtmeye yardım eder.

Örnekler: *Alasıy, beylisîy şul şellernî* "Alıp bağlamak mümkün olsaydı şu şalları"; *Qaytasıy, bîr tuğan üsken yaklarnı kürp kilesîy* "Gidip bir doğup büyüdüğüm yerleri görmek mümkün olsaydı" (Orta şive Dağ tarafı ağzı); *Şul işlernî niçik cırıp çığasıy* "Şu işleri nasıl olsa da başarmak mümkün olsaydı" (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

Eylemin şahsı cümlenin başında geldiği zaman bu yapı gelecek zamana ait olan gereklilik anlamını belirtir: *Sina şunda torasıy da eytesîy* "Senin orada kalman ve söylemen gerek olmuş" (Orta şive, Minzele ağzı); *Sina tağın bîr barıp qarısıy* "Senin yine bir kez gidip bakman gerek olmuş" (Orta şive, Böri ağzı); *Sizge yazu bilen kiresîy aña* "Sizin onun yanına yazıyla girmeniz gerek olmuş" (Orta şive, Kama önü ağzı);

2) Şahsın geçmişteki, seyrek durumlarda şimdiki ve gelecek zamanlara ait olan eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan niyetini, azmini belirtir. Bu zaman *-asıy* yapısının belirttiği eylem başka biçimin ifade ettiği eylemin ortamında gerçekleşir ve *-asıy* biçimi yardımcı fiile eklenen şahıs ekleriyle çekilir. Yine bu yapı şahıs zamirleriyle de birlikte kullanılabilir:

min bar-ası-yı-m	bîz bar-ası-yı-q
sin bar-ası-yı-ñ	sîz bar-ası-yı-ğız
ul bar-ası-yı	alar bar-ası-yı

Örnekler: *Bügin Kewseriyelerge mînesîyim, aña belîş pişiresîyim* "Bugün Kewseriyelere gitmeliydim, ona börek pişirmeliydim" (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Kîr cuwasıy, tağı bulmadı* "Çamaşırları yıkayacaktım, yine olmadı" (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *İrtege qunaq çaqırasıy, sawıt-sabalarınñı birp torsağız* "Yarın misafirler davet edecektik, sofrayı takımlarınızı verebilir misiniz" (Orta şive, Berengi ağzı); *Malay qaytasıy, munça ezirlep quyım dim* "Oğlum dönecekti, hamamı hazırlamak istiyorum"; *Qodalarğa barasıy, barıp balsa* "Mümkün olsa, dünörlere gidecektik" (Orta şive, Kama önü ağzı); *Malayım kirpiske kitesîy irten* "Sabah oğlum kerpice gidecekti"; *Utın kiserge barasılary* "Odun kesmeye gideceklerdi" (Orta şive, Minzele ağzı).

Yapının olumsuz şekli dar ünlülerin etkisi sonucunda daralan *-ma*, *-me* olumsuzluk ekleri yardımıyla oluşur: *barmıysıy, kilmisiy* vs. Çekilişi iki usulle yapılır:

1) Hem yönelme durumu ekleriyle, hem de onlardan başka kullanılan şahıs zamirleriyle:

min (miña) barmıysıy	bîz (bîzge) barmıysıy
sin (siña) barmıysıy	sîz (sîzge) barmıysıy
ul (aña) barmıysıy	alar (alarga) barmıysıy

2) Yardımcı fiile eklenen şahıs ekleri yardımıyla, şahıs zamirleri bu durumda yönelme durumu ekleri olmadan kullanılır:

min barmıysıy-m	bîz barmıysıy-q
sin barmıysıy-ñ	sîz barmıysıy-ğız

ul barmıysıy

alar barmıysıy

Örnekler: *Min alarğa barmıysıyım* “Ben onlara gidecek değildim”; *Sin suğan utırtmıysıyın bit bıyıl* “Sen bu sene soğan ekecek değildin” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Haywan almıysıyıq, piçen bulğaç aldıq indī* “Hayvan alacak değildik, ot olduğu için aldık” (Orta şive, Dağ tarafı ağızı).

-ası qalğan biçimi

-ası qalğan biçimi Orta (Kazan Tatarları) şive için has olan özelliktir. O -ası ortacından ve qalğan yardımcı fiilinden oluşur. Olumsuzluk eki yardımcı biile eklenir: *barası qalmagan, küresi qalmagan* vs. Ağızlarda iki çekiliş türü mevcuttur:

1) Temel fiile eklenen iyelik ekleriyle. Bu zaman -ası qalğan biçimi şahıs iyelik eklerini alan şahıs zamirleri ve isimlerle birlikte kullanılır:

Olumlu şekil

min (minim) barası-m qalğan

biz (bizniñ) barası-biz qalğan

sin (sinin) barası-ñ qalğan

siz (sizniñ) barası-gız qalğan

ul (anıñ) barası qalğan

alar (alarnıñ) barası-ları qalğan

Olumsuz şekil

min (minim) barmıysı-m qalğan

biz (bizniñ) barmıysı-biz qalğan

sin (sinin) barmıysı-ñ qalğan

siz (sizniñ) barmıysı-gız qalğan

ul (anıñ) barmıysı qalğan

alar (alarnıñ) barmıysı-ları qalğan

2) İyelik ekleri olmadan. Bu zaman -ası kalğan biçimi hem tamlayan veya yönelme durumu biçimlerindeki şahıs zamirleriyle, hem de onlar olmadan kullanılır:

Olumlu şekil

min (miña) barası qalğan

biz (bizge) barası qalğan

sin (siña) barası qalğan

siz (sizge) barası qalğan

ul (aña) barası qalğan

alar (alarga) barası qalğan

Olumsuz şekil

min (miña) barası qal-ma-gan

biz (bizge) barası qal-ma-gan

sin (siña) barası qal-ma-gan

siz (sizge) barası qal-ma-gan

ul (aña) barası qal-ma-gan

alar (alarga) barası qal-ma-gan

-ası qalğan biçimi esef, pişmanlık nüansları katılan gecikmiş tavsiye anlamını belirtir: *Alay ikenin bilmedim, üzim kiresim qalğan* “Öyle olduğunu bilmedim, kendime girmek gerek olmuş” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Balağa kuşkançı üzñ gine işlisñ qalğan* “Çocuğa emanet etmek yerine kendin yapsaydın” (Orta şive, Dağ tarafı ağızı); *Anı şulay dip eytesñ qalğan* “Onu şöyle söylemek gerek olmuş”; *Ana pirsidetilge barası qalmağan* “Onun reisin yanına gitmesine gerek kalmamış”; *Anı başta uk ezirlep kuyasñ qalğan* “Onu önceden hazırlamak gerek olmuş” (Orta şive, Berengi ağızı); *Biz maşına bilen awılğa qaytasıbiz qalğan da, irten kitesibiz qalğan* “Bizim arabayla köye dönmemiz ve sabah gitmemiz gerek olmuş” (Orta şive, Kama önü ağızı).

-ası iken biçimi

Bu biçim sadece Orta şivenin ağızları için hastır. O, -ası ortacından ve iken “imiş” kelimesinden oluşur. Olumsuz şekilde seyrek kullanılır ve kaide olarak şahıs eklerini

almaz (sadece bazı ağızlarda şahıs ekleriyle birlikte kullanılmasının bazı olayları kaydedildi). Olumsuz şekli de kaide olarak şahıs eklerini almaz:

Olumlu şekil

min barası(-m) iken	biz barası(-biz) iken
sin barası(-n) iken	siz barası(-ğız) iken
ul barası iken	alar barası(-lar) iken

Olumsuz şekil

min bar-mıy-sı iken	biz bar-mıy-sı iken
sin bar-mıy-sı iken	siz bar-mıy-sı iken
ul bar-mıy-sı iken	lar bar-mıy-sı iken

-ası iken biçimi aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Gerçekleşemeyecek olan hayal nüansı katılan kuvvetli istek anlamını. Bu anlamda o daha çok şahıs ve ya belirsilik zamirleriyle birlikte kullanılır ve özel duygusal tonla söylenir: *Qayčan ğına tınıç qına yeşis iken!* “Ne zaman rahat yaşamak mümkün olur, ya!”; *Şul könnerni niçik küres iken!* “O günleri görmek mümkün olur mu, ya!” (Orta şive, Kazan ardı ağız); *Şul balalarını bir kişi itesim iken!* “Ne zaman bu çocukları insan edebilirim!” (Orta şive, Kama önu ağız);

2) Eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan gecikmiş tavsiye anlamını: *Bilgen bulsam, üzim ğine barası iken* “Bilseydim, kendim gidecektim”; *Kim bilgen, alıp qına qaytasım iken!* “Kim bilsin, kendimle getirecektim!” (Orta şive, Kazan ardı ağız); *Şunda üzim ğine çığıp alasım iken* “O zaman kendime çıkıp almam gerek olmuş”; *Uylap torğançı barası iken de, qaytası iken* “Uzun uzadıya düşünmek yerine gidip getirmek gerek olmuş” (Orta şive, Kazan ardı ağız);

3) İkinci ve üçüncü şahısların eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan ve konuşan insanın emin olmadığı niyetlerini ve azimlerini: *Sin qalağa barası iken, diler* “Sen şehre gidecekmışsin, diye söylüyorlar”; *Helimege qunaqlar qaytası iken* “Helime’ye misafirler gelecekmış” (Orta şive, Berengi ağız); *Bizge pridsıdatel Aqtanıştan kilesi iken* “Bize Aktanış’tan reis gelecekmış” (Orta şive, Minzele ağız); *Sin irtege Berengi alası iken dip işittim* “Sen yarın patates toplayacaktım, diye duydum” (Orta şive, Kama önu ağız).

-ası bul biçimi

-ası bul birleşik biçimine Orta (Kazan Tatarları) şivenin -ası ortacı kullanılan bütün ağızlarda rastlanır. Bu biçim bildirme kipinin zaman biçimleri eklerini ve yardımcı fiile eklenen şahıs eklerini alabilir.

Olumsuz şekli -mıy, -mi eki yardımıyla yapılır: *aşamıysı bula, işlemis i bula* vs. Bu yapı geniş anlama sahiptir.

1. Bu biçimin bildirme kipindeki çekimli varyantları (-ası bulgan yapısı istisna) şahsın belirsiz veya yakın gelecekte gerçekleşecek olan eylemle ilgili olan niyetini, azmini belirtir. Eylemin şahsı belirtildiği zaman şahıs zamirleri veya isimler yönelme durumu eklerini alırlar: *Min de alar bilen piçenge barası bulam* “Ben de onlarla ot biçmeye gitmek istiyorum”; *Sin bit el helin yuq, e yörisi bulasıñ* “Sen daha dinç değilsin, ama yürümek istiyorsun”; *Üzine kirekkende elle nişlis i bula* “Onun kendisine bir şey lazım olduğunda her şeyi yapabilir” (Orta şive, Minzele ağız); *Uylap-uylap tordım da, qarap qaytası buldım* “İyice düşündükten sonra gidip bakmaya karar verdim” (Orta şive, Minzele ağız); *Fatıma tigi şelin satası bulğan* “Fatma o şalını satmaya karar vermiş” (Orta şive, Berengi ağız); *Bılar min i qayçaq tunlamıysı bulalar* “Bunlar beni

bazen dinlemek istemiyorlar” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Alarğa qaytıp töşesı bulğan başta* “İlk önce onlara dönmek istemiş”; *Sına tağın nerse eytesı bula?* “Sana daha neler söylemek istiyor?” (Orta şive, Berengi ağzı).

2. *-ası bulğan* yapısı esef, pişmanlık veya gecikmiş tavsiye anlamlarında kullanılır: *Ul cortnı alası bulağan da, tübendegı bürenelerın alıştırması bulğan* “Bu evi alıp alt kirişlerini değiştirmek gerek olmuş”; *Sına bır süz de eytmişe torası bulğan* “Sana hiçbir şeyi söylememek gerek olmuş”; *Kim bilgen, miña çığası da kitesı bulğan* “Kim bilmiş, bana çıkıp gitmek gerek olmuş” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı).

3. *-ası bulğan* yapısının çekimsiz şimdiki ve gelecek zaman biçimleri eylemin gerçekleşecek olduğunu belirtirler: *Bu aftarbustan qalsaq, kiske hetlı kötesı bula* “Bu otobüse yetişmesek, akşama kadar bekleyeceğiz”; *Cañğır cawsa, munça cağası, kirlernı cuvası bulır* “Yağmur yağsa, hamamı yakmak, çamaşırları yıkamak gerek olur”; *Qunaqlar kilse, işke barmıysı bula* “Misafirler gelse, işe gitmeyeceğim” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

İstek anlamını belirten *-ası kile*, *-ası idı*, *-ası qalğan*, *-ası iken*, *-ası bul* yapıları Orta (Kazan Tatarları) şive için has olan özelliktir. Böylece onlar sadece özel sistemin çekirdek unsuru sayılırlar. Orta şivenin sisteminde yukarıda anılan yapılar o kadar önemli izoglosları meydana getirmezler.

-gı kili (kile) biçimi

Arkaik *-gı* isim-fiilinden ve *kil-* yardımcı fiilinden oluşan *-gı kili (kile)* analitik yapısı Mişer şivesinde (*-gı kili* varyantı) ve Sibiryâ Tatarları şivelerinde (*-gı kiletı* varyantı) gayri ihtiyari isteği ve onun başka nüanslarını belirtmek için kullanılır. Bu biçim temel fiile eklenen iyelik ekleri yardımıyla çekilir. Kip, olumsuzluk ve soru ekleri kaide olarak yardımcı fiile eklenirler, fakat Mişer şivesinde kullanılan *-gı kili* varyantında soru eki temel fiile de eklenebilir. L. T. Mahmutova'ya göre *-gı kili (kile)* biçimi Mişer şivesinin yayılmış olduğu bütün topraklarda da aktiftir. Ç'laştırıp konuşan ağızların yayılmış oldukları toprakların bir kısmında (Hvalın şivesinde ve Perm ilindeki şivelerde) bu biçim *-ırga kili* yapısıyla birlikte kullanılır (Mahmutova 1978: 173). Mişer şivesinin birçok ağızında ünlülerle biten tabanlardan sonra *-gı* ekinin kısaltılmış varyantı kullanılır: *Aşak kili*, *İçek kili* “Yemek istiyor, içmek istiyor”; *Bik ukık kiledı* “Pek okumak istedi” (Mişer şivesi, Çistay ağzı) vs.

-gı kili yapısı bütün zaman biçimlerinde de kullanılır (*bargı kiledı*, *bargı kilegen*, *bargı kiler* vs.): *Anıñ ukıgısı kilemedı* “O okumak istemedi”; *Monda tırgısı kilemegen* “Burada yaşamak istemedi”; *Anıñ eytkısi kiler* “O söylemek ister” (Mişer şivesi, Penza ağzı).

-gı kili (kile) varyantının çekilişi

Olumlu şekil

min bar-gı-m kili

bız bar-gı-bız kili

sin bar-gı-ñ kili

sız bar-gı-gız kili

ul bar-gı-sı kili

alar bar-gı-lar-ı kili

Olumsuz şekil

min bar-gı-m kile-mi

bız bar-gı-bız kil e-mi

sin bar-gı-n kil e-mi

sız bar-gı-gız kil e-mi

ul bar-gı-sı kil e-mi

alar bar-gı-lar-ı kil e-mi

Eylemin şahsı sık sık iyelik eklerini alan şahıs zamirleriyle belirtilir. Bu durumda -*gı kili* yapısı hem iyelik ekleriyle, hem de iyelik ekleri olmadan kullanılabilir: *Sinñ aşagın kılıdır* "Sen belki yemek istiyorsundur"; *Şında bargım bñ de kilemi* "Oraya hiç gitmek istemiyorum"; *Bizden kitkñ kili ahrısı* "Sen bizden gitmek istiyorsun galiba"; *İtskñ kilese, tsay kan'agan* "İçmek istiyorsan, çay hazır" (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı).

Eylemin şahsı olmadığında bu yapı çekimsiz yapı şeklini alır ve iyelik eklerin olmadan kullanılır: *Bıgñ bñ de yatki kilemi* "Bugün hiç uykum gelmiyor"; *Kazan yırların bik tıñnak kili* "Kazan şarkılarını dinlemek istiyorum"; *Tunnasan, yilagılar kili* "Dinlesen, ağlamak istiyorsun" (Mişer şivesi, Penza ağzı).

Orta şivenin Kasım ağzında -*ım 'ili*, -*ım 'ili* varyantları kullanılır. Bu yapı burada komşu Mişer şivesi ağızlarının tesiri sonucunda meydana gelmiş olabilir: *Minim eyñ taşla'ım 'ilmıy* "Evi bırakmak istemiyorum"; *Fi'retnñ 'azan'a bi' bar'ısı 'ili* "Fikret, Kazan'a pek gitmek istiyor"; *İs'iz di 'ilidir, aşa'ız da 'ilidir* "Siz galiba hem yemek, hem de içmek istiyorsunuzdur".

-*gı kili* yapısı aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Şahsın eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan subjektif isteğini: *Bñ nerse aşakkım kilemi, rehmet* "Hiçbir şey yemek istemiyorum, teşekkür ederim"; *Nidñr sülek kili bu?* "Nedir söylemek istiyor bu?"; *Sizñin anı mujit bilgiz kili?* "Siz belki onu bilmek istiyorsunuzdur?" (Mişer şivesi, Çistay ağzı); *Sizñin indñ çeymi içkiz kili?* "Siz artık çay mı içmek istiyorsunuz?" (Mişer şivesi, Kuybışev ağzı); *Balaların kürgim kili barıp, kiyevimñ yaratmımın* "Gidip çocuklarını görmek istiyorum, damadımı sevmem"; *Anda barsam, kat'kım kilemi* "Oraya gitsem, dönmek istemiyorum" (Mişer şivesi, Penza ağzı);

2) Şahsın eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan niyetini, azmini: *Bu dcirge yort salgısı kili malay* "Bu yere ev yapmak istiyor oğlum"; *Nidñr işlisñ kili minñ* "O, nedir yapmak istiyor"; *İrtege Çistayga bargım kili* "Yarın Çistay'a gitmek istiyorum" (Mişer şivesi, Çistay ağzı); *İden sibirgñ kili?* "Döşemeyi mi süpürmek istiyorsun?"; *Kunak yıygıları kili* "Misafirleri davet etmek istiyorlar" (Mişer şivesi, Penza ağzı).

-*ğı kile(ti)* varyantı Sibiryaya Tatarları şivelerinin bütün ağızlarında da aktiftir. Bu biçim iyelik ekleri yardımıyla çekilir. Eylemin şahsı bulunduğunda şahıs zamirleri veya isimler kaide olarak iyelik eklerini alırlar, şahıs bulunmadığında iyelik ekleri temel fiile eklenirler.

-*ğı kile(ti)* varyantının çekilişi

Olumlu şekil

(minim) par-ğı-m kiletı	(pısnñ) par-ğı-bıs kiletı
(sinñ) par-ğı-ñ kiletı	(sısnñ) par-ğı-ğız kiletı
(anıñ) bar-ğı-sı kiletı	(alarnıñ) par-ğı-lar-ı kiletı

Olumsuz şekil

(minim) alğı-m kil-mey-tı	(pısnñ) alğı-bıs kil-mey-tı
(sinñ) alğı-ñ kil-mey-tı	(sısnñ) alğı-ğız kil-mey-tı
(anıñ) alğı-sı kil-mey-tı	(alarnıñ) alğı-lar-ı kil-mey-tı

Örnekler: *Torağa bñ barıp qaytkım kiletı* "Şehre bir gidip gelmek istiyorum"; *Pı palıqñı bñ te aşagım kilmeytı* "Bu balığı hiç de yemek istemiyorum"; *Anta parğısı kilse, keme bilen paru gerek* "Oraya gitmek istiyorsa, gemiyle gitmek gerek" (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *İrte torğansın pı bala yoqlağısı kiletı* "Erken kalkmışsın, bu çocuk uyumak istiyordur"; *Ul palatsıqñı kürgim kiletı* "O çocuğu görmek

istiyorum”; *Minim iŧsiŧim kiletŧ, ul yıllı söt yaratmayı* “Ben içirmek istiyorum, o ılık sütü sevmez”; *Siniŧ awılğa qaytqıŧ kilŧr* “Sen köye dönmek istersin” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiŧ ŧivesi, Tara ağzı).

-*đı kile(tŧ)* varyantı bazen ŧahıs ekleri olmadan da kullanılır. Bu zaman istek anlamı belirsiz ŧahsa ait olur: *Torata torđı kilmeyŧŧ* “Şehirde yaşamak istemiyorum”; *Yeyđisŧ awılğa qaytkı kiletŧ* “Yazın köye gitmek istiyorum”; *Pallarğa ta yörtem itki kiletŧ* “Çocuklara da yardım etmek istiyorum” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiŧ ŧivesi, Tobol ağzı). Ama Sibirya Tatarları ŧiveleri için bu biçim için bütün ŧahıslarda da iyelik ekleriyle birlikte kullanılması hastır.

-*đı kile(tŧ)* biçiminin anlamında temel yeri gayri ihtiyarî istek, ŧahsı eylemi gerçekleŧtirmeye teŧvik etmek anlamları tutar: *Yoğosı kiletŧ pı balanıŧ, sıktaytı* “Bu çocuk uyumak istiyor, onun için ağlıyor”; *Püđin pŧtsenge parđıŧ kilmeytiŧi?* – *Yuđ, parđım kilmeytiŧ* “Bugün ot biçmeye gitmek istemiyor musun? – Hayır, gitmek istemiyorum”; *Pŧr tŧrnagüske parđıbıs kiletŧ* “Frenk üzümü toplamaya gitmek istiyoruz”; *Piske kilgen kiŧŧi kitki kilemeytiŧ* “Bize gelmiş insan, gitmek istemiyor” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiŧ ŧivesi, Tobol ağzı).

Belirli bağlam içinde bu biçim ŧahısın eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan niyetini, azmini belirtir: *Atpuskamta monta kalđım kilet* “Tatilimde burada kalmak istiyorum”; *Bıyıl yaŧa yılda Qasaŧqa parđıları kilet* “Bu sene yılbaŧı bayramına Kazan’a gitmek istiyorlar”; *Pı palıhıŧı jarit qılđım kilet* “Bu balığı kızartmak istiyorum” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiŧ ŧivesi, Batakılık tarafı ağzı).

-*đı kilŧ, -đı kile(tŧ)* yapılarının kullanılmasıyla Miŧer ve Sibirya Tatarlarının ŧiveleri Kıpçak, özellikle Nogay grubunun Başkurt, Nogay, Kazak, Karakalpak dillerine benzerler. -*đı kil* biçimi salar dilinde de kullanılır (Teniŧev 1976: 72).

-*đı kilŧ (kile)* yapısı sadece Miŧer ve Sibirya Tatarlarının ŧivelerinde kullanılır. Böylece o ŧiveler sisteminin çekirdek kısmına girmez. Yukarıda anılan ŧiveler birbirlerinden *kilŧ (kile)* fiilinin çeŧitli fonetik varyantlarının kullanılmasıyla ayrılırlar. Orta (Kazan Tatarları) ŧivede bu yapı hiç kullanılmaz.

Tatar ŧiveleri sisteminin dışında bu yapının izoglosu Kıpçak dillerinden, özellikle Başkurt, Kazak, Karakalpak vb. dillerden geçer.

-*gı idŧ biçimi*

Ryazan, Penza bölgelerinin, Mordva Cumhuriyetinin bazı meskûn yerlerinde, Nijniy Novgorod ili topraklarında yayılmış olan Sergaç ağzında -*gı* arkaik isim-fiilinden ve *idŧ* yardımcı fiilinden oluşan birleşik biçim kullanılır. -*gı idŧ* biçimi Miŧer ŧivesi için has olan özelliklerin biridir. Bu biçim yardımcı fiile eklenen ŧahıs ekleri yardımıyla çekilir. Olumsuzluk eki fiilin köküne eklenir. -*gı idŧ* biçiminin tam ve kısa ŧekilleri vardır: *bargı idŧ, bargıydŧ, bargıdŧ*.

Olumlu ŧekil

min bar-gı idŧ-m

biz bar-gı idŧ-k

sin bar-gı idŧ-ŧ

siz bar-gı idŧ-giz

min bar-gı idŧ

alar bar-gı idŧ-ler

Olumsuz ŧekil

min bar-ma-gı idŧ-m

biz bar-ma-gı idŧ-k

sin bar-ma-gı idŧ-ŧ

siz bar-ma-gı idŧ-giz

ul bar-ma-gı idī

alar bar-ma-gı idī-ler

-*gı idī* biçimi belirli bir tonla söylenen tavsiye, acıma, istek, pişman, esef, sitem gibi çeşitli modal nüansları belirtir (Mahmutova 1978: 167): *Üzine katı gına itip at'kı idīñ* "Onun kendisine sertçe söylemek gerekti"; *Siz balalarığız bilen kilgı idīgiz, alar Taliya bilen yolkaga bargı idiler* "Size çocuklarınızla gelmek gerekti, onlar Talya'yla yılbaşı bayramına giderlerdi"; *Kiyevī matur, akıllı, yahşı gına yeşegī idī* "Damadı güzel, akıllı birisi, sadece güzelce yaşamak gerekti"; *Kitmegī idīñ, nenewnī kürgī idīñ* "Gitmemek, nineyle görüşmek gerekti" (Mişer şivesi, Sergaç ağzı).

-irga idī biçimi

Bu birleşik biçim çok geniş yayılış alanına sahiptir. O Mişer ve Orta şivenin birçok ağzında aktif şekilde kullanılır, Sibiryâ Tatarlarının Baraba şivesinde de kaydedilmiştir. Orta şivede (Nokrat, Glazov ağızlarından başka) *idī* yardımcı fiilin kısılması sonucunda o -*irgayı* şeklini almıştır. Mişer şivesinde yardımcı fiil ayrı şekilde kullanılır. -*irga idī* biçimine Tobol-İrtiş şivesinin Tevriş ağzında da rastlanır. Eylemin genellikle şahıs zamiri veya isimle belirtilen şahsı yönelme durumu ekini alır. Aynı zamanda ağızlarda bu biçimin çekimsiz varyantı da yayılmıştır. Çekildiği zaman hem -*irga* kökü, hem de yardımcı fiil şahıs eklerini almaz. Şahıs anlamı şahıs zamirleriyle iyelik ekleri yardımıyla belirtilir. Bununla birlikte Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağızlarında -*irga idī* biçimiyle birlikte kullanılan şahıs zamirleri ve isimler ayrı şekilde de kullanılabilirler (*min barırğa idī, sin barırğa idī, bız barırğa idī, siz barırğa idī* vs.). Olumsuz şekli -*maskayı, -maska idī* biçiminde gerçekleşir.

-*irga idī* (-*irgayı*) biçiminin Orta şive ağızlarında çekilişi

Olumlu şekil

miña bar-ırğa-yı

bızge bar-ırğa-yı

siña bar-ırğa-yı

sızge bar-ırğa-yı

aña bar-ırğa-yı

alarga bar-ırğa-yı

Olumsuz şekil

miña bar-masqa-yı

bızge bar- masqa -yı

siña bar- masqa -yı

sızge bar- masqa -yı

aña bar- masqa -yı

alarga bar- maska -yı

-*irga idī* biçiminin Mişer şivesinde çekilişi

miña bar (r) ğa idī

bızge barı (r) ğa idī

siña barı (r) ğa idī

sızge barı (r) ğa idī

aña barı (r) ğa idī

alarga barı (r) ğa idī

Mişer şivesi ağızlarında ikinci teklik şahıs şekli bazen şahıs ekleriyle kullanılır: *Sin anda utirga idīñ* "Sana orada oturmak gerekti"; *Birge kat'irga idīgiz* "Beraber dönmeniz gerekti" (Mişer şivesi, Çistay ağzı).

-*irga idī* biçimi aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Tavsiye, esef, istek, pişmanlık anlamlarını: *Çaqırğanda barırğayı siña* "Davet ettikleri zaman senin gitmen gerekti"; *Kişi kilgende birp ciberirgeyi* "Kişi geldiğinde göndermek gerekti"; *Anı siña alay tikmeskeyi, qısqa ciñli gine itip tıgergeyi* "Sana öyle değil, kolunu kısa şekilde dikmek gerekti" (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Tereze töbñ*

bırer kirpiçke küterirgeyi “Pencere kenarını bir kerpiç daha kaldırmak gerekti” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Sızge ceyniñ matur waqıtında kilirgeyi* “Size yazın güzel vaktinde gelmek gerekti” (Orta şive, Minzele ağzı); *Karap tırma idñ, barırğa idñ* “Bakman değil, gitmen gerekti” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı);

2) Hayal nüansı katılan istek, teşvik anlamını: *Rehetlenip coqlap alırğa idñ hezır* “Rahat rahat uyumak mümkün olsaydı şimdi”; *Urmanda kiskeñ ağaslarnı tuşu tıraktır bılen apqayırğayı* “Ormandaki kesilmiş ağaçları bu traktörle götürmek mümkün olsaydı” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Bu hellernı üzine söylep kürsetirgeyi* “Bu halleri onun kendisine söylemek mümkün olsaydı” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); *Aralarına kırıp utırırğa idñ de tınnaşıp utırırğa idñ* “Aralarına girip biraz dinlemek mümkün olsaydı” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı);

3) Geçmiş zamana ait olan gereklilik anlamını (Mişer şivesi ağızlarında): *Bigñ malay kilinnı kitirirge tiyış idñ* “Bugün oğlum gelini getirecekti” (Mişer şivesi, Penza ağzı); *Kızım şaltırırğa idñ ebidten sıñ* “Öğleden sonra kızım telefon edecekti” (Mişer şivesi, Sergaç ağzı).

-irğa idñ biçimi şiveler sisteminin çekirdek unsurudur. O Tatar dilinin bütün şivelerinde de mevcuttur. Tatar şiveleri sisteminde *-irğa idñ* biçimi o kadar önemli izoglosları meydana getirmez.

-ır (-mas) idñ biçimi

-ır (-mas) ortacı ve *idñ* yardımcı fiilinden oluşan *-ır (-mas) idñ* biçimi Orta (Kazan Tatarları) ve Mişer şivelerinin ağızlarında aktif şekilde istek anlamının çeşitli nüanslarını belirtmek için kullanılır (Orta şivenin ağızlarında bu yapı geçmiş zaman biçimi olarak kullanılır). *-ır (-mas) idñ* biçimi yardımcı fiili eklenen şahıs ekleriyle çekilir: *barır idñm, barır idñ, barır idñk, barır idñiz, barırlar idñ*.

Birinci şahısta bu biçim şahsın eylemin gerçekleşmesiyle ilgili isteğini belirtir: *Ezrek söt içeriym* “Biraz süt içerdim”; *Balalar bik şawlamasa, yatıp alır idñm* “Çocuklar gürültü etmeseler, biraz yatıp istirahat ederdim”; *Munçağa kırır idñm* “Hamamda yıkanırdım” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Mındarak utırmıy, üzine at'ır idñm* “Yakında oturmuyor, ben onun kendisine söyledim”; *Eti yanına kat'ıp kilir idñm* “Babamın yanına gidip gelirdim” (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); *Kınsete jarta utırasın, suğa barır idñ* “Gün boyu sıcakta oturuyorsun, nehre giderdin” (Mişer şivesi, Sergaç ağzı).

İkinci, üçüncü şahıslarda *-ır (-mas) idñ* biçimi eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan nazik bir teklifi, tavsiyeyi, yumuşak şekilde emri belirtir: *Limunıñ bulsa, birernı birır idñ apaña* “Limonun olsa, bir tanesini ablana verirdin” (Mişer şivesi, Çistay ağzı); *Avırgan katını yañağa bir şakalat bulsın kitirir idñ* “Hasta olan hanımına bir çikolata da olsa getirirdin” (Mişer şivesi, Penza ağzı).

Kısa sonuçlar

Tatar dili şivelerinde istek kipinin temel biçimleri olarak eski *-gay* biçiminin fonetik bakımdan biraz değişmiş ve birinci teklik şahıs ve çoğulda kullanılan *-ıy-m, -ıy-ım, -ıyk, -ay-ım, -ay-ın, -ay-ık* biçimleri sayılır. Bu varyantlara bütün özel sistemlerde de rastlanır. Demek istek kipinin *-ay, -ıy* biçimi şiveler sisteminin çekirdek unsuru sayılır. Yukarıda anılan fonetik ve morfolojik varyantlar bütün şivelerde de aynı derecede kullanılmazlar. Bundan dolayı onlar özel sistemlerin tasnifi özellikleri olarak sayılabilirler.

Mişer şivesi için *-ıy* varyantının kullanılması hastır (*bar-ıy-m, bar-ıy-ım “gideyim”; bar-ıy-k, bar-ıy-ık “gidelim”).* Bu varyant [a], [e] ünlülerinin daralması sonucunda meydana gelmiştir: *-gay, -ay > -ıy*. Bu biçim genel olduğundan dolayı Mişer şivesi hem Orta (Kazan Tatarları) şiveden, hem de Sibirya Tatarları şivelerinden ayrılır.

Orta şivede hem geniş ünlülük, hem de dar ünlülük varyantları kullanılır: *-iy-m, -iy-im, -iy-k, -iy-ik; -ay-ım, -ay-ik*. Geniş ünlülük varyantları Ryazan, Sverdlov, Kurgan, Kirov, Çilebi, kısmen Orenburg illerinin ve yine Tataristan'ın doğu ve Başkurdistan'ın batı bölgelerinde yayılmış olan kenar ağızlarda yer alırlar. *-ay-ım* varyantı (birinci teklik şahıs) Orta (Kazan Tatarları) şivenin en bariz tasnifi özelliklerinden biridir. *-ay-ım, -ay-ik* varyantlarının kullanılmasıyla Orta şive Başkurt, Kırım Tatarları, Karaçay-Balkar, Karaim, Kumuk, Nogay dillerine benzer. Orta şivede *-iy-m, -iy-im* varyantı Tataristan (Kazan ardı ve Dağ tarafı bölgeleri) ve Mari-El cumhuriyetlerinin topraklarında yayılmıştır. Bu özelliğin izoglosu Başkurdistan topraklarındaki Ağırdil nehrinin orta akıntısı havuzundaki Tatar ağızlarını da kapsar. Burada *-iy (-iy-m, -iy-im, -iy-k, -iy-ik)* istek kipi biçiminin kullanılmasıyla Mişer ve Orta (Kazan Tatarları) şive ağızlarının Türk dilleri sisteminde özel bir yer tuttuklarını belirtmek gerek.

-ay-ın varyantı (birinci teklik şahıs) Sibiryalı Tatarları şiveleri için has olan özellik sayılır. Bu bakımdan yukarıda anılan şiveler Karaim, Kırgız, Altay, Şor, Özbek dillerine benzerler.

Eski *-gay* istek kipi biçimi sadece Mişer şivesinde *-gay idī* yapısı içinde korunmuştur. Bu şivede bu yapının kısaltılmış varyantı da aktiftir: *-gaydı < -gay idī*. Bundan başka Orta ve Mişer şivelerinde *-magay(i)* olumsuzluk şekli de kullanılır. *-gaydı < -gay idī* biçimi Mişer şivesinin tasnifi özelliklerinden sayılır. Onun kullanılmasıyla o, Tatar dilinin başka şivelerinden ayrılır. *-gay idī* biçiminin izoglosu Kırım Tatarları, Kumuk, Karaçay-Balkar, Karaim, Karakalpak dillerinden de geçer. Onun *-gaydı* kısaltılmış varyantı Kırım Tatarları dilinde de görülür.

Tatar dilinin şivelerinde istek kipi sistemine onun taşrasını teşkil eden unsurlar da girer. Bunlar *-ay-ıq-lar, -ay-ıq-lar-ın, -ay-ı-ğın, -alaq, -alan, -magay* biçimleridir. Bu unsurlar dar yayılış alanına sahiptirler ve belirli bir şive ve ağızların sınırları içinde yer alırlar. İstek kipinin yukarıda anılmış olan birinci çoğul şahıs biçiminin tam ve kısaltılmış şekilleri (*-ayıqlar, -ayıqların, -ayığın, -alaq, -alan*) Sibiryalı Tatarları şivelerinin tasnifi özellikleri olarak sayılabilirler. Bu biçimlerin kullanılmasıyla yukarıda anılan şiveler bir taraftan komşu Türk dillerine (Altay, Tuva, Hakas, Tofalar), diğer taraftan Kazak, Kırgız, Uygur dillerine benzerler.

Tatar dili şivelerinde istek kipinin yukarıda anılan biçimlerinden başka istek anlamının aktif şekilde *-ası kile, -ası bul, -gı kili, -gı kilet(i), -gı idī, -ırğa idī* analitik yapıları da belirtirler. *-ası kile, -ası qalğan, -ası iken, -ası bul* biçimleri sadece Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağızları için has olan biçimlerdir. Mişer şivesi için *-gı kili, -gı idī* yapıları vardır. Sibiryalı Tatarları şivelerinde *-gı kilet(i)* varyantı kullanılmaktadır.

Böylece Tatar dili şiveleri için istek kipi biçimlerinin kullanılmasında aşağıdaki özellikler vardır:

1. Mişer şivesi *-iy-m (-ın), -iy-ım; -gay idī, -gaydı; -gı kili, -gı idī* biçimlerinin kullanılması vardır.
2. Orta (Kazan Tatarları) şive, Mişer ve Sibiryalı Tatarları şivelerinden *-as-ım, -ası kile, -ası qalğan, -ası iken, -ası bul* biçimlerinin kullanılmasıyla ayrılır.
3. Sibiryalı Tatarlarının tasnifi özellikleri olarak *-ayın, -ayıqlar, -ayıqların, -ayığın, -alaq, -alan, -gı kilet(i)* biçimleri ayrılır.

Niyet kipi

Tatar dili şivelerinde niyet kipi özel gramer araçlarıyla belirtilir. Bundan dolayı o ayrı bir kip olarak ayrılabilir. Eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan niyet, azim anlamını belirtmek için şivelerde *-makçı, -mak* biçimleri ve *-ırğa ite, -ırğa at'a, -ırğa kili, -ırğa tile,*

-mağa ite, -mağa tili, -ma kili, -mak bul, -mak ite, -ğalı ite, -ğalı otur (utır) yapılarıyla belirtilir.

-makçı (-maksı, -maksı) biçimi

Arkaik -mak isim-fillinden ve meslek anlamını belirten -çı ekinden oluşan -makçı biçimi Tatar dilinin bütün şivelerinde de bellidir. Böylece bu biçim şiveler sisteminin çekirdek unsuru olarak incelenir ve onun en güçlü unsurlarından sayılır. Safakül, Zlatoust ağızlarında o -maksı, Mişer şivesinin ts'laştıran ağızlarında, Sibiryaya Tatarları şivelerinde ve İçkin ağızında o -maksı şeklinde kullanılır. Burada Tatar şivelerinin yayılmış oldukları doğu bölgelerde -makçı biçiminin aktifliğinin azalmasını belirtmek gerek. Buralarda onun yerine başka biçimler kullanılır. Mişer ağızlarında ve Sibiryaya Tatarlarının şivelerinde bu biçim daha çok eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan niyet ve azim anlamlarını belirten çeşitli yapılar içinde kullanılır.

Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağızlarında bu biçim hem kendi başına, hem de *idş*, *bul* yardımcı fiilleriyle birlikte kullanılır. -makçı biçimi bütün şahıs ekleriyle de çekilir, ama daha çok üçüncü şahısta kullanılır, ikinci şahısta ise ona seyrek rastlanır. Nogaybek ağızında birinci teklik şahıs ekinin kısalmış şekilde (-mın > -m) kullanılması kaydedildi: barmakçı-m, kaytmakçı-m, kitmekçı-m vs.

min bar-maqçı-mın (-m)	bız bar-maqçı-bız
sin bar-maqçı-sın	sız bar-maqçı-sız
ul bar-maqçı	alar bar-maqçı (-lar)

Orta şivenin ağızlarında bu biçim daha çok şahıs ekleri olmadan kullanılır:

min bar-maq-çı	bız bar-maq-çı
sin bar-maq-çı	sız bar-maq-çı
ul bar-maq-çı	alar bar-maq-çı

Örnekler: *Sin malaynı öylendirmekçi, diler* "Sen oğlunu evlendirmek istiyormuşsun, diyorlar"; *Min anı bik te almaqçı, aqça citmi* "Ben onu pek almak istiyorum, param yetmiyor" (Orta şive, Minzele ağızı).

-makçı biçiminin temel anlamı şahsın belirli bir amaca uyarak eylemi gerçekleştirmek niyetini, azmini ve isteğini bariz şekilde belirtmektir: *Monda almağaç utırtmaqçımın* "Buraya elma ağacı dikmek istiyorum"; *Babay bilen Ufağa barmaqçımız* "Dedemle birlikte Ufa'ya gitmek istiyoruz" (Orta şive, Minzele ağızı); *Kötüğe callap ta quşmaqçım, kiş taba almıyım* "Çoban da tutmak istiyorum, kişi bulamıyorum"; *Astapiğa da barmaqçım, öyde kiş cuq* "Astapi'ye de gitmek istiyorum, evde kişi yok"; *Kenfit bik aşamaqçım, tışım sıızlıy* "Bonbon yemek istiyorum, dişim ağrıyor"; *Min alarğa barmaqçım* "Onlara gitmek istiyorum"; *Uylap-uylap, şul caqqa çığıp kitmekçim bir zaman* "O diyarlara gitmeyi düşünüyorum" (Orta şive, Nogaybek ağızı).

Bundan başka Tobol-İrtiş şivesinde ve Orta (Kazan Tatarları) şivenin Nogaybek ağızında -maqçı biçimi *eytü* "demek" kelimesiyle birlikte eylemin gerçekleşme tarzını belirtir: *Pitük eytmekçi, kirekmegenni işlep çiri* "Pitük'ün söylediği gibi gereksiz şeyleri yapmaktadır"; *Neçti eytmekçi, bötin kireşin köyleri cazılıp bitken* "Neçti'nin söylediği gibi bütün Kreşin şarkıları yazılmıştır artık"; *Sin eytmekçi, öyde bir üzüm utıram* "Senin söylediğin gibi evde tek başıma oturuyorum" (Orta şive, Nogaybek ağızı); *Ul tabannarı şal yaqta, sıs eytmektsi, petre bilen taşıtıq* "Senin dediğin gibi o zaman balıkları kovalarla taşıdık"; *Şerip eytmektsi, alay pula iyen* "Şerip'in söylediği gibi öyle de olurmuş"; *Pulat eytmektsi, min kiş aşatıp toram* "Pulat'ın söylediği gibi ben işçilere

yemek hazırlıyorum”; *Sin eytmektsi, sow taşu ğıyın* “Senin dediğin gibi suyu taşımak zordur” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

-makçı biçimi bu anlamda Türk dillerinde seyrek kullanılır. Bu bakımdan Tatar dilinin yukarıda anılan ağızları Başkurt dilinin Kızıl ağzına çok benzerler (İşbulatov 1963: 51). Demek bu anlamda *-makçı* biçimi belirli bir yayılış alanına sahiptir. O da Ural, Ural ardı ve Batı Sibirya topraklarıdır.

Bazı ağızlarda *-makçı* biçimi yakın gelecekte gerçekleşecek olan eylemi belirtir: *Bu malayları bik aqıllı bulmaqçı* “Bu oğulları çok zeki olacakmış”; *Kilinneri işçen bulmaqçı* “Gelinleri çok çalışkan olacakmış” (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

Yukarıda belirtildiği gibi Tatar dilinin bütün ağızlarında da *-makçı* biçimi *idĭ*, *bul* yardımcı fiilleriyle birlikte kullanılır.

-makçı idĭ yapısı başka biçimdeki fiille belirtilen geçmişe ait olan niyet anlamını ifade eder (Yuldaşev 1965: 202): *Aqçasın üzine birmekçiyim, almadı* “Parasını kendisine vermek istemiştım, almadı” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *İdenni sırlamaqçı idim, ölgirmedim* “Döşemeyi boyamak istemiştım, yetişemedim” (Orta şive, Minzele ağzı); *Ufa rayonına qaldırmaqçılarnı, qaldırmadılar* “Ufa bölgesinde bırakmak istemişlerdi, bırakmadılar” (Orta şive, Böri ağzı); *Min şunu eytmeçiyim* “Ben şunu demek istemiştım”; *Pisni çapmaçiyim, sin uşmaysın* “Ocağı kapamak istemiştım, sen izin vermiyorsun” (Orta şive, Kasım ağzı).

-makçı bul biçimi birinci yapıdan farklı olarak başka kiplerin (bildirme, şart kiplerinin) eklerini alabilir: *barmakçı bula, barmakçı buldı, barmakçı bulgan, barmakçı bulsa*. *-makçı* biçimi bildirme ve şart kipi biçimlerindeki *bul* fiiliyle birlikte kullanılıp şahsın şimdiki, geçmiş ve gelecek zamanlara ait olan eylemleri gerçekleştirmek niyetini, azmini ve yine niyet nüansı katılan sebep-sonuç ilişkilerini belirtir. Bu yapı belirli bir derecede bütün şivelerde de kullanılır ama daha çok Orta şivenin ağızları için hastır. Onun Sibirya Tatarları ve Mişer şivelerinde kullanılması edebî dilin etkisi sonucu olarak anlatılabilir. Bu biçim yardımcı fiille eklenen şahıs ekleriyle çekilir (*barmakçı bulam, barmakçı bulasıñ, barmakçı bula, barmakçı bulabız, barmakçı bulasız, barmakçı bulalar*): *Min üzim de Markiga barıp qaytmaqçı bulam* “Ben kendim de Marki’ye gitmek istiyorum” (Orta şive, Berengi ağzı); *Miña şulay bir kişi kırtmekçi buldılar* “Bana bir zaman bir kişiyi yerleştirmek istediler” (Orta şive, Nogaybek ağzı); *Anı elle qaya cibermeqçi bulğannar* “Onu uzak bir yere göndermek istemişler”; *Ul tağı aña öylenmekçi bulır miken* “Acaba o, yine onunla evlenecek mi?” (Orta şive, Minzele ağzı); *Palıqqa piş tenke pirtik, ul püten tsaqta tağı pirmektsi pultı* “Balık için beş ruble verdik, o başka bir zaman yine vermeye söz verdi” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Ulım uğıwğa kırmektsi pulatı* “Oğlum okumaya girmek istiyor”; *Qısım qaytmaqçı pulğan iyen* “Acaba kızım dönmek istemiş midir” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

-makçı biçimi ve *-makçı idĭ*, *-makçı bul* yapıları şiveler sisteminin çekirdek unsurlarıdır. Tatar dili şiveleri içinde yukarıda anılan biçimler geniş yayılış alanına sahiptirler. *-makçı* biçiminin kullanılmasıyla Tatar dilinin şiveleri başka Kıpçak dillerine çok benzerler.

-maq biçimi

Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş şivesi ağızlarında *-maq* biçimi üçüncü şahısta yüklem vazifesini gördüğü zaman eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan niyet anlamını belirtir. Şivede bu biçim bağımlı ve bağımsız şekilde kullanılır ve yine niyet anlamını daha bariz şekilde belirtmeye yardım eden *pul* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılır: *Min pinsiyete bulsam ta, es-mes işlemek pulam* “Emekli olmama rağmen biraz çalışmak

istiyorum”; *Pı malayıbısqa başqa öy salmaq pulabıs* “Bu oğlumuz başka ev yapmak istiyoruz”; *Ul yarğa taba yösmek pulğan, kıtsı yıtmegen* “O kıyıya doğru yüzmek istemiş, gücü yetmemiş” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Bağımsız şekilde –*maq* biçimi Tobol ve Tümen ağızlarında ayrıca aktif kullanılır.

–*maq* biçimi Baraba şivesinde de aktiftir ama burada bu biçim daha çok gelecek zaman anlamını belirtir ve niyet nüansı sadece bu anlama eşlik eder. Bundan dolayı bu biçim Baraba şivesinde gelecek zaman biçimleri sisteminde incelenir. –*maq* biçimi şahıs ekleri yardımıyla çekilir: *parmaq-min, parmaq-sın, parmaq-tır, parmaq-pıs, parmaq-sıs, parmaq (-tır) (-lar)*: *Yañqır pulmaq püğın* “Bugün yağmur yağası var”; *Malayım bilen kısım kilmek toratan* “Oğlumla kızım şehirden gelmek istiyorlar”; *Miña yaman süs eytmek* “Bana kötü sözler söylemek istiyor” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

–*maq* biçimi şiveler sisteminin şekirdek unsuru değildir. O sadece Sibirya Tatarları şivelerinde kullanılır. Kip biçimi olarak –*maq* biçimi dar yayılış alanına sahiptir ve sadece Sibirya Tatarları şivelerinde yer alır. Tatar dili şiveleri sistemi dışında –*mak* biçiminin izoglosu komşu Kazak dilini kapsar.

-ğaltı biçimi

–*ğaltı* biçimi sadece Baraba şivesinde kullanılır, bu özelliğiyle Baraba şivesi Tatar dilinin başka şivelerinden ayrılır.

Bu biçim ikinci grup şahıs ekleriyle çekilir:

min al-ğaltı-m	bız al-ğaltı-q
sin al-ğaltı-ñ	sız al-ğaltı-ğıs
ul al-ğaltı	alar al-ğaltı (-lar)

–*ğaltı* biçimi şahsın gelecek-şimdiki ve geçmiş zamanlara ait olan eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan niyetini, azmini belirtir: *Min pabaña aş pişirgeltim* “Ben dedene çorba pişirmek istiyorum”; *Çanawğa parğaltım pasarğa* “Çanaw’a pazara gitmek istiyorum”; *Pı şelımnı siksen sumğa satğaltım* “Bu şalımını seksen rubleye satmak istiyorum”; *Yığıltı, pıs öyleñne osatıp quyğaltıq, Kelim kırtı* “Düştü, evine kadar uğurlamak istemiştik, Kelim girdi”; *Sis pabaynı yasğaltığıs?* “Siz dedeyi yazmak istemiş miydiniz?” (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi).

–*ğaltı* biçiminin bulunmasıyla Baraba şivesi Orta Çulım şivesine benzer (Dulzon 1960: 136). D. G. Tumaşeva bu biçimin aslı hakkında iki hipotez öne sürer. Ona göre –*ğaltı* biçimi –*ğalı tur* veya –*ğalı ite* yapıları temelinde oluşmuş olabilir (Tumaşeva 1977: 215). Bize göre ikinci hipotez gerçeğe daha yakındır, çünkü Sibirya Tatarlarının bütün şivelerinde de niyet anlamında aktif şekilde –*ğalı ite* biçimi kullanılır. Bilindiği gibi bazı ağızlarda bu biçimin kısalması görülür. Bundan aşağıdaki hipotezi öne sürmek mümkündür: –*ğalı itetı* > –*ğaltı* > –*ğaltı*.

-ırğa biçimi

Tatar dilinin bütün şivelerinde de –*ırğa* biçimi mastar vazifesini görür ve eylemin gerçekleşme amacını belirtir: Baraba, Tobol-İrtiş şivelerinde –*ırğa* biçimi şahsın eylemin yakın gelecekte gerçekleşmesiyle ilgili olan niyetini belirtir. Bu biçim burada –*ğalı ite* biçimiyle yanı sıra kullanılır. –*ırğa* biçiminin şahıs ekleriyle de çekilmesi çok ilginçtir: *barırğa-min, barırğa-sın, barırğa-dır*.

Örnekler: *Min qesır kanturğa parırğamın* “Şimdi idareye gitmek istiyorum”; *Min işçiler qaytqançı aş pişirgemın* “İşçiler dönünceye kadar çorba pişirmek istiyorum”; *Tewriske maşına men parırğabız* “Tevriz’e arabayla gitmek istiyoruz”; *Sıs pısnıñ*

isturienĭ yasırğası? “Siz bizim tarihi yazmak istiyor musunuz?” (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağızı).

-*irga* biçiminin şahıs ekleriyle birlikte kullanılması sadece Tobol-İrtiş şivesinin Tevriş ağızı için hastır. Böylece o şiveler sisteminin çekirdek unsurlarından sayılmaz.

-irga ite biçimi

Bu biçim (-*irga* mastarı + *ite* yardımcı fiil) Tataristan'ın doğu bölgelerinde ve Başkurdistan'ın batı bölgelerinde yayılmış olan Minzele ağızında, Kama önü, Zlatoust, Nogaybek, Krasnoufimsk, ağızlarında aktif şekilde -*makçı*, -*makçı idĭ*, -*makçı bul* biçimleriyle rekabet eder.

-*irga* mastar biçimi kullanılan başka ağızlarda bu biçim kaydedilmemiştir. -*irga ite* biçimi Mişer ve Sibiryaya Tatarları şiveleri için has değildir. Bundan dolayı o Orta (Kazan Tatarları) şivenin tasnifi özelliği olarak sayılabilir.

Bu biçim yardımcı fiile eklenen şahıs ekleri yardımıyla çekilir, bildirme ve şart kiplerinin bazı eklerini alabilir. Olumsuz şekilde -*irga ite* biçimi Tatar dili ağızlarında seyrek kullanılır:

min bar-ırğa ite-m	biz bar-ırğa ite-biz
sin bar-ırğa ite-siŋ	siz bar-ırğa ite-siz
ul bar-ırğa ite	alar bar-ırğa ite-ler

-*makçı*, -*makçı bul* biçimleri gibi -*irga ite* biçimi için niyet anlamını bariz şekilde belirtmek hastır: *Mine tiz gĭne iden cuwarğa item* “İşte çabukça döşemeyi yıkamak istiyorum”; *Sıyırmı almaştırırğa itebiz* “İneği değiştirmek istiyoruz”; *Küpten anıŋ bilen söyleşirge item* “Çoktan beri onunla konuşmak istiyorum”; *Tağın nersekey işlerge itesiz?* “Yine ne yapmak istiyorsunuz?”; *Monda buwa yasap, balıq ciberirge ittĭler* “Burada havuz yapıp balık yetiştirmeye karar verdiler”; *Dürtöylige barırğa itsegiz, min de uylarım* “Dürtöyli'ye gidecekseniz, ben de düşünürüm” (Orta şive, Minzele ağızı).

Niyet anlamını belirten -*irga ite* biçimi Orta şivenin tasnifi özelliği sayılır. Bu şivenin içinde bile o çekirdek unsurlardan sayılmaz. -*irga ite* biçimi belirli bir yayılış alanına sahiptir: o Ural bölgesindeki ağızlar için hastır. Bu biçimin izoglosu Başkurt dili ağızlarından da geçer.

-irga at' (et, süle) biçimi

-*irga at' (et, süle)* biçimi niyet anlamını belirten başka biçimlerle yanı sıra Mişer şivesinin birçok ağızında da kaydedilmiştir. O daha çok Mişer şivesinin Başkurdistan'ın batı bölgelerinde yayılmış olan ağızlarında kullanılır. Buradaki insanlar kendilerini Penza vilayetinin Temnikov kazasından çıkmış sayıyorlar. Bu biçim Penza ilindeki Mişer ağızlarında da kullanılır. -*irga at' (et, süle)* biçiminin Başkurdistan'daki Mişer ağızlarında aktif şekilde kullanılması bize göre komşu Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağızlarında ve Başkurt dilinde ona benzer ve çok yaygın olan -*irga ite* biçiminin bulunmasıyla anlatılır. -*irga at' (et, süle)* biçiminin bulunmasıyla Mişer şivesi edebî dilden daha çok başka şivelerden ayrılır. Böylece bu biçim onun tasnifi özelliklerinden sayılır. -*irga at' (et, süle)* biçimi -*irga ite* biçimi gibi -*irga* mastarınan ve *at' (et, süle)* “söylemek”, “demek” yardımcı fiilinden oluşur ve yardımcı fiile eklenen şahıs ekleriyle çekilir. O geçmiş ve şimdiki zamanların eklerini de alır: *barı(r)ga at'a (ete, süliy)*, *barı(r)ga at'tı (ettĭ, süledĭ)*, *barı(r)ga at'kan (etken, sülgen)*. Olumsuz şekli -*maska* ekiyle yapılır: *barmaska at'a, katmaska at'a vs.*

Olumlu şekli

min barı(r)ga at'tım	biz barı(r)ga at'tık
----------------------	----------------------

sin barı(r)ga at'tıñ	sız barı(r)ga at'tıgız
ul barı(r)ga at'tı	alar barı(r)ga at'tılar

Olumsuz şekli

min barmaska at'tım	bız barmaska at'tık
sin barmaska at'tıñ	sız barmaska at'tıgız
ul barmaska at'tı	alar barmaska at'tılar

Başka benzer birleşik biçimlerden farklı olarak *-ırğa at'* (*et, süle*) biçimi niyet, azim anlamını daha bariz şekilde belirtir ve ona şahsın eylemi gerçekleştirmeye hazır olması nüansı da katılır: *Gılsine bul'şı monda yatmaymın diyır, Kazan bul'nisine kitırge at'tım diyır* "Gilsine burada daha da yatmayacağını, Kazan hastanesine gitmeye karar verdiğini söyler" (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); *Sin alardamı kalırğa at'asın?* "Sen onlarda mı kalmak istiyorsun?" (Mişer şivesi, Sergaç ağzı); *Bıgın yañkır yavarga at'kan idı, tagın yawmaska at'tı* "Bugün yağmur yağmak istemişti, yine yağmadı" (Mişer şivesi, Başkurdistan); *Malayın iylenırge sülemimı?* "Oğlun evlenmek istemiyor mu?" (Mişer şivesi, Çistay ağzı).

-ırğa at' (*et, süle*) biçimi şiveler sisteminin çekirdek unsuru değildir, ama buna rağmen o Mişer şivesinin en bariz tasnifi özelliklerinden sayılır. Tatar şiveleri sistemi dışında bu biçim hiçbir yerde kaydedilmemiştir.

-ırğa kili biçimi

-ırğa mastarından ve *kilı* yardımcı fiilinden oluşan *-ırğa kili* biçimi Mişer şivesi için has olan özelliktir. O genellikle ç'laştıırıp konuşan ağızların güneyinde (Mordva Cumhuriyetinde yayılmış olan ağızlarda, seyrek olarak Penza, Ulyanovsk, Kuybışev illerinin bazı meskûn yerlerindeki ağızlarda (Mahmutova 1978: 175), yine Tataristan'ın Oktyabrsk, Aksubay, Biler, Alekseyevsk bölgelerinde ve Kama önü Kreşinleri (Hristiyan Tatarları) ağızında kullanılır. Bu biçim yardımcı fiile eklenen şahıs ekleriyle çekilir. Olumsuz şekli temel fiilin köküne eklenen *-maska* eki yardımıyla yapılır. *-ma, -me* soru eki hem temel, hem de yardımcı fiile eklenebilir: *barı(r)ga kilimı, barı(r)gamı kili* vs.

Olumlu şekli

min bar-ı(r)ğa kili-m	bız bar-ı(r)ğa kili-bız
sin bar-ı(r)ğa kili-sıñ	sız bar-ı(r)ğa kili-sız
ul bar-ı(r)ğa kili	alar bar-ı(r)ğa kili (-ler)

Olumsuz şekli

min bar-maska tili-m	bız bar- maska tili-bız
sin bar- maska tili-sıñ	sız bar- maska tili-sız
ul bar- maska tili	alar bar- maska tili (-ler)

Bu biçimin anlamında temel yeri şahsın eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan niyet ve azmi tutar: *Min elı minın ukuvın bilırge kilim* "Ben onun nasıl okuduğunu bilmek istiyorum"; *Sin bar kartlarını da yazarga kilisıñmı?* "Sen bütün ihtiyarları da yazmak istiyor musun?"; *Bılar bızge at'mi gıne bızni kaldırıp kiterge kililer* "Bunlar bize söylemeden bizni bırakıp gitmek istiyorlar"; *Kızım mıne ünı sılargı kili bıyıl* "Bu sene kızım evi boyamak istiyor" (Mişer şivesi, Çistay ağzı); *Ul abıdtan sun Kamskıga barırğa*

kïli “O öğleden sonra Kamski’ye gitmek istiyor”; *Min bıyıl ukırğa kiterge kïlim* “Bu sene tahsil görmeye gitmek istiyorum” (Mişer şivesi, Mordva-Karatay ağzı).

-ırğa tïli biçimi

Edebî dille ortak olan bu birleşik biçime Orta (Kazan Tatarları) şivenin genellikle – *ırğa* mastarı kullanılan ağızlarında rastlanır. O, Tataristan’ın Kazan ardı, Kama ardı, Dağ tarafı bölgelerinde, Başkurdistan Cumhuriyeti, Çilebi ili, kısmen Svirdlov, Kurgan illerindeki Tatar ağızlarında, Perm, Tobol-İrtiş şivesinin Tevriz ağzında, Baraba şivesinde, Mişer şivesinin yayılış bakımından Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağızlarıyla sınırdaş olan Çistay ve Kuybışev ağızlarında yayılmıştır.

-*ırğa tïli* biçimi şahıs ekleriyle çekilir, dolaylı kiplerin *tïli* yardımcı fiiline eklenen eklerini alabilir.

Olumlu şekli

min bar-ırğa tïli-m	bïz bar-ırğa tïli-bïz
sin bar-ırğa tïli-sïñ	sïz bar-ırğa tïli-sïz
ul bar-ırğa tïli	alar bar-ırğa tïli (-ler)

Olumsuz şekli

min bar-maska tïli-m	bïz bar- maska tïli-bïz
sin bar- maska tïli-sïñ	sïz bar- maska tïli-sïz
ul bar- maska tïli	alar bar- maska tïli (-ler)

-*ırğa tïlim* biçiminin anlamında temel yeri şahsın eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan gayri ihtiyari olan ve niyet nüansı katılan isteği anlamı tutar. Bu anlamda o çoğunlukla Orta şivenin ağızlarında kullanılır. Bağlam muhtevasına bağlı olarak istek anlamı kuvvetlendirilebilir: *Barıp kūrırge tïlim indï kiçkine qızımni* “Gitmek ve küçük kızımı görmek istiyorum”; *Meşkege üzim de tïlim barırğa* “Mantar toplamaya kendim de gitmek istiyorum” (Orta şive, Krasnoufimsk ağzı); *Minı nişletırge tïlisïñ, cuwarğami?* “Bununla ne yapmak istiyorsun, yıkayayım mı?” (Orta şive, Kazan ardı ağzı); *Munçanı ikınçï cirge küçirırge tïlisïz buğay?* “Hamamı başka yere taşımak istiyorsunuz galiba?” (Orta şive, Dağ tarafı ağzı).

Mişer şivesinin Çistay, Kuybışev ağızlarında -*ırğa tïli* biçimi çoğunlukla eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan niyet anlamında kullanılır: *Bu arada Kazanga barıp kilırge tïlim* “Yakın arada Kazan’a gitmek istiyorum”; *Armiyedegï malayın mında kaldırırğa tïli* “Askerdeki oğlunu burada yerleştirmek istiyor” (Mişer şivesi, Çistay ağzı).

Şiveler sisteminin –*ırğa tïli* çekirdek unsuru geniş yayılış alanına sahip olmasına rağmen ilk önce Orta şivenin ağızları için has olan biçim sayılır. Bu biçimin izoglosunun merkezi olarak Kazan ardı, Kama ardı ve Tataristan’ın Dağ tarafı sayılır.

-mağa ite biçimi

-*mağa* mastarından ve *ite* yardımcı fiilinden oluşan birleşik biçim Orta (Kazan Tatarları) şivenin Perm Tatarları ağzında, kısmen Krasnoufimsk ve İçkin ağızlarında aktiftir. Son iki ağızda o, –*ırğa ite* biçimiyle rekabet eder. Demek bu biçim Orta Ural topraklarında (Perm, Svirdlov illeri, Başkurdistan topraklarının bir kısmı) yer alır. Onun izoglosunun merkezi Perm Tatarlarının yayılmış oldukları topraklar (Perm ilinin güney bölgeleri) sayılır. Orta şivenin –*mağa* mastarı kullanılan başka ağızlarında –*mağa ite*

biçimi kaydedilmemiştir. O, Mişer hem Sibiryâ Tatarları şiveleri için de has değildir. Böylece *-mağa ite* biçimi Orta şivenin belirli bir ağızları için has olan özelliklerden sayılır. Bu biçim şahıs ekleriyle çekilir ve dolaylı kiplerin yardımcı fiile eklenen bazı eklerini alır: *barmaga ite, barmaga ittî, barmaga itken, barmaga itse* vs. Olumsuz şekli temel fiilin köküne eklenen *-maska* eki yardımıyla yapılır: *barmaska ite, almaska ite* vs.:

min bar-mağa ite-m	biz bar-mağa ite-biz
sin bar-mağa ite-siñ	siz bar-mağa ite-siz
ul bar-mağa ite	alar bar-mağa ite-ler

-mağa ite biçimi için şahsın eylemin gelecekte gerçekleşmesiyle ilgili olan niyetini bariz şekilde belirtmek hastır. Geçmiş zaman biçiminde bu anlama karar nüansı katılır: *Kön suwınğaç urmağa barmaga itebiz* “Gün serinledikten sonra ormana gitmek istiyoruz”; *Su töşmege itebiz* “Suya girmek istiyoruz”; *Minnan qaya barmaga itesiz* “Buradan nereye gitmek istiyorsunuz?” (Orta şive, Perm ağız); *May pişmege item* “Yağ yapmak istiyorum”; *Malay armiyege kite, kürip qalmağa itebiz* “Oğlum askere gidiyor, görüşmek istiyoruz”; *Bu çañğırda qaya çıqmağa ite?* “Bu yağmurda nereye çıkmak istiyor?”; *Min büten alarğa kirmeske itkeniyim indî* “Ben bir daha onlara girmemeye karar vermiştim”; *Qatını sizniñ bilen söyleşmege itse, bildirmegiz* “Karısı sizinle konuşmak isterse, bildirmeyiniz” (Orta şive, Krasnoufimsk ağız).

-mağa ite biçimi Orta (Kazan Tatarları) şivenin tasnifi özelliklerinden biridir. Ama o özel sistemin içinde bile şiveler sisteminin çekirdek unsuru sayılmaz, sadece onun taşrasını teşkil eder. Tatar şiveleri sistemi içinde *-mağa ite* biçimi izoglosunun merkezi olarak Perm Tatarları ağızı sayılır. İçkin, Krasnoufimsk ağızları titreşim alanını teşkil ederler.

-maga tili biçimi

Orta şivenin Nokrat, Glazov, Minzele, Berengi şivelerinde kullanılmakta olan *-maga tili* biçimi Tataristan'ın geniş batı bölgelerini, Başkurdistan, Mari-El cumhuriyetlerinin ve Kirov ilinin bazı bölgelerini kapsayan geniş yayılış alanına sahiptir. Morfolojik özellikleriyle bu biçim *-ırğa tili* biçimine yakındır. O bütün şahıslarla da çekilir, yardımcı fiile eklenen bildirme, şart kiplerinin eklerini alır: *barmaga tili, barmaga tiledî, barmaga tilegen, barmaga tilese* vs. olumsuz şekli doğrudan doğruya fiil köküne eklenen *-maska* eki yardımıyla yapılır:

min bar-maga tili-m	biz bar-maga tili-biz
sin bar-maga tili-siñ	siz bar-maga tili-siz
ul bar-maga tili	alar bar-maga tili-ler

-maga tili biçimi aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Şahsın eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan subjektif isteğini: *Sin katık aşamağa tilişimi?* “Sen katık yemek istiyor musun?”; *Şul külmekni kiyip karamaga tilimîn* “Şu gömleği giyip denemek istiyorum”; *Biringıların yazmagamı tilişim?* “Eski hikâyeleri mi yazmak istiyorsun?” (Orta şive, Glazov ağız);

2) Şahsın eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan niyetini: *Pilmen pişirmege tilimîn, itim tızlı* “Pilmeni pişirmek istiyorum, ama etim tuzlu”; *Min de sıyr asramaga tilimîn dip piçen çabam* “Ben de inek tutmak istiyorum, onun için ot biçiyorum” (Orta şive, Glazov ağız); *Balalarsız ğına çey içmege tilim, hezir kırıp çiteler* “Çocuklardan başka çay içmeye hazırlanıyorum, hemen giriyorlar” (Orta şive, Berengi ağız).

-*maga tili* biçimi Orta (Kazan Tatarları) şive için has özelliktir. O şiveler sisteminin çekirdek unsuru değildir. Onun izoglosunun merkezi olarak Udmurt Cumhuriyeti ve Kirov ili topraklarında yayılmış olan Nokrat ve Glazov ağızları sayılır. Minzele ve Berengi ağızları titreşim alanını teşkil ederler.

-*ma kili* biçimi

-*ma kili* biçimi Mişer şivesi için has olan özelliktir. Bu biçimin kullanılmasıyla o hem edebî dilden, hem de başka şivelerden ayrılır. –*ma kili* biçimi hem Ryazan, Penza, Orenburg illeri topraklarında yayılmış olan ç'laştırap konuşan ağızlarda, hem de Çistay ağzında (Tataristan'ın İdil ardı bölgeleri) aynı derecede aktiftir. Bundan başka ona Orta şivenin Mişer şivesinin tesirine maruz kalan Dağ tarafı ağzında ve Perm Tatarları ağzında rastlanır. Bu biçimin yukarıda anılan ağızlarda ve Minzele ağzının Egirci ağızcığında kullanılmasını L. T. Mahmutova bu grup Tatarların oluşmasında belirli bir yer tutan Mişerlerin etkisiyle anlatır (Mahmutova 1978: 174). –*ma kili* biçimi bütün şahıs ekleriyle de çekilir, yardımcı fiile eklenen olumsuzluk ve soru eklerini alır: *barma kili, barma kilemi, barma kiledi, barma kilegen, barma kilese vs.:*

min barma kili-m	biz barma kili-biz
sin barma kili-siñ	siz barma kili-siz
ul barma kili	alar barma kili-ler

Genellikle bu biçim şahsın belirli bir eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan niyetini, azmini belirtir: *Sin kombayniñni sütme kilisiñ ahr'ısı?* “Sen biçerdöverini sökmek istiyorsun galiba?”; *Min bu kazları bir satıp bitirme kilim, bir kaldırma kilim* “Ben bu kazları kâh satmak, kâh bırakmak istiyorum”; *Alabugağa da barıp kat'ma kilibiz, kız yanına da barma kilibiz, üni kaldırma kiş' yuk* “Hem Alabuga'ya, hem de kızın yanına gitmek istiyoruz, evi bırakacak kişi yok”; *Sin iden yumamı kilisiñ?* “Sen döşemeyi mi yıkamak istiyorsun?”; *Nerse işleme kilidir, bilip bulmıy* “Ne yapacağını bilmek mümkün değil” (Orta şive, Çistay ağzı); *Min monda inimni de alıp kilme kilim* “Ben buraya küçük kardeşimi de getirmek istiyorum”; *Ukıp bitkeç, üzibizniñ avılga kat'ma kilim* “Tahsilimi bitirdikten sonra kendi köyüme dönmek istiyorum” (Mişer şivesi, Penza ağzı).

Bundan başka –*ma kili* biçimi şahsın edebî dildeki –*ası kile* biçimine has olan eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan subjektif isteğini belirtir: *Bik te içme kilim çey* “Pek çay içmek istiyorum”; *Yıklama kilidir dedegiz* “Belki amcanız uyumak istiyordur” (Mişer şivesi, Çistay ağzı).

-*ma kili* biçiminin şahsın eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan isteği ve niyeti anlamında kullanılması Emeni-Kıpçak anıtlarında kaydedilmiştir (Abdullin 1974: 178). Ona şimdiki Karaim dilinde de rastlanır (Musayev 1964: 29).

-*mak bul* biçimi

-*mak* isim-fiili ve *bul* yardımcı fiilinden oluşan bu birleşik biçime Orta (Kazan Tatarları) şivenin –*mak* biçimi kullanılan birçok ağzında rastlanır. Bunlar Kasım, Nogaybek, Minzele, İçkin, Kazan ardı ağızlarıdır. –*mak bul* biçimine komşu Orta şive ağızlarının etkisine maruz kalan Mişer şivesi ağızlarında da rastlanır. Sibirya Tatarları şivelerinde de –*mak bul* biçimi aktif şekilde kullanılır. Böylece –*mak bul* biçimi niyet anlamında bütün şivelerin bir takım ağızlarını kapsar. Bu biçimin Tatar dilinin birçok şivesinde kullanılması onlarda bazı arkaik özelliklerin korunmasıyla anlatılır. Burada bu biçim için şahsın niyetini, azmini belirtme işlevinin birçok çağdaş Türk diline de has olduğunu belirtmek gerek (Blagova 1976: 54). O, yardımcı fiile eklenen şahıs, zaman ekleriyle çekilir. Olumsuz şekilde genellikle kullanılmaz:

min bar-maq bula-m	biz bar-maq bula-biz
--------------------	----------------------

sin bar-maq bula-sıñ	sız bar-maq bula-sız
ul bar-maq bula	alar bar-maq bula (-lar)

-*mak bul (pul)* biçimi için şahsın eylemin gerçekleşmesi ile ilgili olan niyet ve azmini bariz şekilde belirtmesi hastır: *Min pirimis pişirme*’ bulam “Ben peremeç pişirmek istiyorum”; *Sin ul awılğa barma’ bulasın?* “Sen o köye mi gitmek istiyorsun?” (Orta şive, Kasım ağzı); *Nerse işlemek bulalar öyleñ bilen?* “Evleriyle ne yapmak istiyorlar?”; *Babay balık kitirmek bulıp kitti* “Dede balık getireceğim diye gitti” (Orta şive, Minzele ağzı); *Malayın dcibermek bulgan piçenge* “Oğlunu ot biçmeye göndermek istemiş” (Mişer şivesi, Mordva-Karatay ağzı).

-*mak bul* biçimi belirli derecede Tatar dilinin bütün şivelerinde de kullanılır ve geniş yayılış alanına sahiptir. Tatar dilinin şiveleri sisteminin dışında –*mak bul* biçiminin izoglosu Orta Asya’daki birçok Türk dilinden geçer.

-*mak itı* biçimi

Arkaik –*mak* isim-fiili ve *itı* yardımcı fiilinden oluşan bu birleşik biçim sadece Sibiryaya Tatarlarının Tobol-İrtiş şivesinde kullanılır. Burada bu biçimin geçmişten kalma özellik olduğunu belirtmek gerek, çünkü ona genellikle ihtiyarların konuşmasında rastlanır. –*mak itı* biçiminin yayılış alanı Tomsk, Omsk bölgeleri topraklarıyla sınırlanır. Sibiryaya Tatarlarının başka şiveleri için bu biçim has değildir. O olumsuzluk ve başka kiplerin eklerini almaz. Şahıs ekleri yardımcı fiile eklenirler:

min par-maq itı-m	bız par-maq itı-k
sin par-maq itı-ñ	sız par-maq itı-gıs
ul par-maq itı	alar par-maq itı (-ler)

-*mak itı* biçimi şahsın geçmişteki eylemin gerçekleşmesi ile ilgili niyetini, azmini belirtir: *Ul kitse qaytmaq itı toratan* “O şehirden dün dönmek istemişti”; *Alar yort almağ itıler* “Onlar ev almak istiyorlardı”; *Monta pır palasın üsı men kaltırmağ itı* “Burada bir çocuğunu yanında bırakmak istiyordu”; *İrtın ük pıtsenge kitmeg itim, yañqır pulmasa* “Yağmur yağmasaydı, sabahtan ot biçmeye gidecektim” (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

-*mak itı* yapısı şiveler sisteminin çekirdek unsuru değildir. O sadece Tobol-İrtiş şivesinin ağızları için hastır ve dar yayılış alanına sahiptir. Bu biçimin izoglosu Kazak, Kırgız dillerinden geçer.

-*ğalı ite (otur)* biçimi

-*ğalı* mastarı ve ite yardımcı fiilinden oluşan –*ğalı ite* yapısı Sibiryaya Tatarlarının Tobol-İrtiş ve Baraba şivelerinin en bariz özelliklerinden sayılır (Baraba şivesinde bu yapının kullanılması –*ğaltı* biçimiyle sınırlanır). O, Orta şiveninde Tobol-İrtiş ağızlarının etkisine maruz kalam İçkin ağzında da aktiftir.

-*ğalı ite* biçimi şahıs eklerinden başka bildirme, şart kiplerinin eklerini de alır. Olumsuz şekli fiilin köküne eklenen –*maska* eki yardımıyla yapılır. –*mağalı* olumsuz şekline pek seyrek rastlanır:

min par-ğalı ite-m	bız par-ğalı ite-bıs
sin par-ğalı ite-sıñ	sız par-ğalı ite-sıs
ul par-ğalı ite	alar par-ğalı ite (-ler)

-*ğalı ite* yapısı şahsın eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan ve hiçbir modal nüanslar katılmayan niyetini, azmini belirtir: *Min sısnı üsımnıñ qıslarıma kırıgıskellı item*

“Ben sizi kendi kızlarımın yanına yerleştirmek istiyorum”; *Pı eyte yoqlağalı itesısme?* “Siz bu evde mi uyumak istiyorsunuz?”; *Sıs tağı Tuqıs yaqqa parğalı itesıs?* “Siz yine Tukıs tarafına mı gitmek istiyorsunuz?”; (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı); *Pallar men muyılğa barğalı itebıs* “Çocuklarla kuş kirazı toplamaya gitmek istiyoruz”; *İlgiser püğın kitkelı itemı?* “İlgiser bugün mü gitmek istiyor?”; *Par kış monta qosoh, tırnagus yıyıp qalğalı ite* “Bütün kişi dağ servisi fıstığını ve Frenk üzümünü toplamak istiyor” (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Batakılık tarafı ağızı).

Baraba şivesinde ve Tobol-İrtiş şivesinin Tara ağızında *-ğalı* mastarının *otur* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılmasına rastlanır. *-ğalı ite* biçiminden farklı olarak *-ğalı otur* biçimi niyet anlamını eylemin yakın gelecekte gerçekleşeceğini belirtip ifade eder: *Yılqını qarap tormasan, çığıp kitkelı otur* “Bakmazsan, at hemen çıkar gider”; *Min üsım te awırğalı otırım* “Ben kendim da hastalanmak üzereyim”; *Sin kitkelı otırım* “Sen gitmek üzeresin” (Sibiryaya Tatarları, Baraba şivesi); *Qısım qunaqqa qaytqalı otırır* “Kızım misafirlige gelmek üzeredir” (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağızı).

-ğalı ite (otur) yapısı Tatar dili şiveleri sisteminin çekirdek unsuru değildir. O sadece Sibiryaya Tatarları şiveleri için has olan özelliktir. İçkin ağızı bu bakımdan titreşim alanını teşkil eder. *-ğalı ite* biçiminin izoglosu Başkurt dili ağızlarından geçer.

Kısa sonuçlar

Niyet kipi Tatar dili şivelerinde *-makçı*, *-mak*, *-ğaltı* biçimlerinde gerçekleşir. Bundan başka ağızlarda niyet anlamının çeşitli nüanslarını belirtmek için geniş şekilde *-ırğa ite*, *-ırğa at'a*, *-ırğa kili*, *-ırğa tili*, *-maga ite*, *-maga tili*, *-ma kili*, *-mak bul*, *-mak ite*, *-ğalı ite*, *-ğalı otur (utır)* yapıları kullanılır. Bunlardan *-makçı*, *-mak bul*, *-ırğa tilim* biçimleri bütün şivelerde de kullanılırlar, yani onlar şiveler sisteminin çekirdek kısmını teşkil ederler. Sadece ayrı ağızlar veya şiveler için *-mak*, *-ğaltı*, *-ırğa ite*, *-ırğa at'a*, *-ırğa kili*, *-maga ite*, *-mak ite*, *-ma kili*, *-ğalı ite*, *-ğalı otur* biçimleri hastır. *-mak*, *-ğaltı* biçimleri Baraba şivesi içinde özel bir izoglos demetini meydana getirirler. *-mak ite* yapısının izoglosu daha çok yayılış alanına sahiptir ve Tobol-İrtiş şivesinin ağızlarını kapsar. *-ğalı ite* biçimi Sibiryaya Tatarlarının bütün şiveleri için de hastır (Orta şivenin İçkin ağızı titreşim alanını teşkil eder), *-ğalı otur (utır)* biçimiye küçük adacıklar şeklinde sadece Baraba şivesinde ve Tobol-İrtiş şivesinin Tara ağızında yer alır. Yukarıda gösterilen biçimler Sibiryaya Tatarlarının tasnifi özellikleri olarak sayılırlar.

-ırğa ite yapısı sık bir dil bölgesini meydana getirip Orta (Kazan Tatarları) şivenin Ural önu, Orta Ural ve Ural ardı topraklarına yayılmış olan ağızlarını kapsar. Orta Ural topraklarında onun yayılış alanı *-maga ite* biçiminin izoglosuyla aynı düşer. Onun merkezi olarak Perm Tatarları ağızının yayılmış olduğu topraklar (Perm ilinin güney bölgeleri) sayılır. *-maga tili* biçiminin izoglosu sadece Nokrat ve Glazov ağızlarını kapsar (Kirov ili ve Udmurt Cumhuriyeti). Bundan sonra geniş titreşim alanını meydana getirip Minzele ağızından geçer. *-ırğa ite*, *-mağa ite*, *-mağa tili* niyet kipi biçimlerinin bulunmasıyla Orta (Kazan Tatarları) şive Mişer ve Sibiryaya Tatarlarının şivelerinden ayrılır.

Mişer şivesine geldiğimizde o başka özel sistemlerden *-ırğa at'a*, *-ırğa kili*, *-ma kili* biçimlerinin kullanılmasıyla ayrılır.

KAYNAKLAR:

ABDULLİN, İ .A., (1974), “Armyano-kıpçakskiye rukopisi i ih otnoşeniye k dialektam tatarskogo yazıka”, **Materialı po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan: s. 178.

AHMETGALİYEVA, Y. S., (1979), **İssledovaniye Tyurkoyazıçnogo Pamyatnika "Kisekbaş Kitabı"**, Moskva.

AGAZADE, N. G., (1965), **Sistema Nakloneniy v Sovremennom Azerbaydjanskom Literaturnom Yazıke**, Baku.

BASKAKOV, N.A., (1956), "Sistema Spryajeniya ili İzmeneniya Slov po Litsam v Yazıkah Tyürskoy Gruppi", **Sravnitel'naya Grammatika Tyürkskih Yazıkov. Morfologiya**, Moskova, s. 307.

BLAGOVA G. F., (1976), "İmena Deystviya v Tyürkskih Yazıkah Sredneaziatskogo Regiona", **Tyürkologičeskiye İssledovaniya**, Moskva, s. 54.

BURGANOVA, N. B., (1962), "Govor Karinskih i Glazovskih Tatar", **Materialı po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 111.

ÇAYKOVSKAYA, A. İ., (1978), **Tyürskaya Grammatika v Araboyazıçnih Filologičeskih Traktatah XIII-XIV vv. (Glagol)**, Taşkent.

ÇARIYAROV, B., (1969), **Gunorta-Gunbator Turki Dillerde İşlik Zamannarı**, Aşgabat.

ÇŞERBAK, A.M., (1981), **Oçerki po Sravnitel'noy Morfologii Tyürkskih Yazıkov (Glagol)**, Moskva.

ÇŞERBAK, A.M., (1961), **Grammatičeskiy Oçerk Yazıka Tyürkskih Tekstov X-XIII vv. iz Vostoçnogo Turkestana**, Moskva.-Leningrad.

Dokumenti na polovetskom yazıke XVI v. (sudebnıy aktı Kamensko-Podolskoy obçşını). Transkriptsıya, perevod, predisloviye, vvedeniye, grammatičeskiye kommentariy i glossariy G. İ. Grunina. (1967), Moskva, s. 375.

DULZON, A. P., (1960), "Liçno-Vremennıy Formı Çulımsko-Tyürskogo Glagola", **Uçyonıy Zapiski Hakasskogo Nauçno-İssledovatel'skogo İnituta Yazıka, Literaturı i İstorii. Vıp. VIII**, Abakan, s. 136.

GADJİYEVA, N. Z., (1976), **Tyürkoyazıçnıy Arealı Kavkaza**, Moskva.

Grammatika Altayskogo Yazıka, (1869), Kazan.

İŞBULATOV, N. A., (1959), "Morfologičeskiyi Osobennosti Kazmaşevskogo Govora", **Başkirskiy Dialektologičeskiy Sbornik**, Ufa.

İŞBULATOV, N. H., (1963), "Kizilskiy Govor", **Başkirskaya Dialektologiya**, Ufa.

KALMIKOVA, S. A., (1965), **Aknogayskiy Dialekt Nogayskogo Yazıka**, Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk, Moskva, 1965.

KONDRATYIV, V.G., (1970), **Oçerk Grammatiki Drevnetyürkskogo Yazıka**, Leningrad.

KONONOV, A. N., (1956), **Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva-Leningrad.

KONONOV, A. N., (1960), **Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva.

KORKİNA, Y. İ., (1970), **Nakloneniya Glagola v Yakutskom Yazıke**, Moskva.

MALOV, S. Y., (1951), **Pamyatniki Drevnetyürskoy Pismennosti. Tekstı i İssledovaniya**, Moskva.-Leningrad.

MAKSYUTOVA, S. F., (1963), "Burzyanskiy Govor", **Başkirskaya Dialektologiya**, Ufa.

MAHMUTOVA, L. T., (1978), "**Bastanskiy Govor Tatarskogo Yazıka**", Materialı po Tatarskoy Dialektologii, Kazan.

MAHMUTOVA, L.T., (1978), **Opıt İssledovaniya Tyürkskih Dialektov. Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka**, Moskva.

MİRJANOVA, S. F., (1963), "Materialı Ekspeditsiy 1958 goda (Predvaritelnoyo Soobşçeniye)", **Başkirskiy Dialektologičeskiy Sbornik**, Ufa, s. 199.

MUSAYEV, K. M., (1964), **Grammatika Karaimskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya**, Moskva.

POKROVSKAYA, L.A., (1964), **Grammatika Gagavuzskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya**.

RAGİMOV, M. Ş. , (1966), **İstoriya Formirovaniya Nakloneniya Glagola v Azerbaydjanskom Yazıke: Avtoref. diss. ... d-ra. filol. nauk**, Baku.

RASSADİN, V.İ., (1978), **Morfologiya Tofalarskogo Yazıka v Sravnitelnom Osveçşeni**, Moskva.

SADVAKASOV, G ., (1976), **Yazık Uygur Ferganskoy Dolını**, Alma-Ata.

ŞUKUROV, Ş. İ., (1966), **İstoriya Razvitiya Glagolnih Form Uzbekskogo Yazıka**, Taşkent.

TENİŞEV, E.R., (1976), **Stroy Sarı-Yugorskogo Yazıka**, Moskva.

TUMAŞEVA, D.G., (1977), **Dialektı Sibirskih Tatar**, Kazan.

YULDAŞEV, A.A., (1965), **Analitiçeskiyi Formı Glagola v Tyürkskih Yazıkah**, Moskva.